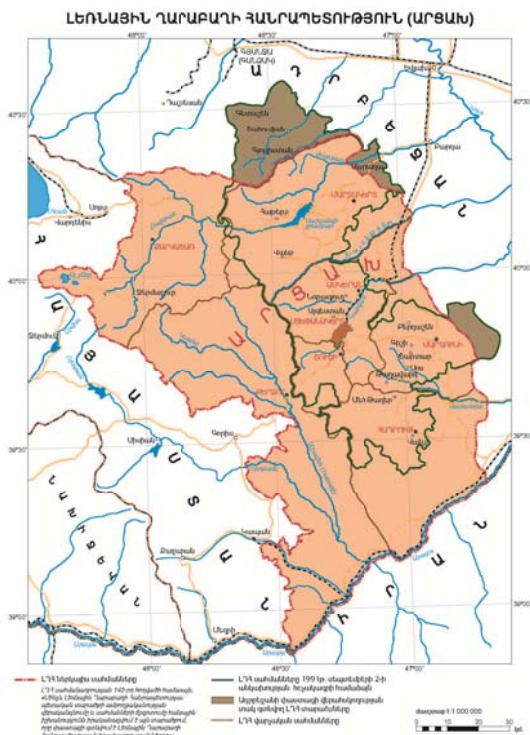

Ապագա Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

ISSN 1682-5438

Համար 71, Դեկտեմբեր , 2017 թ.

No. 71, December 2017

ԱՊԱԳԱ No. Համար 71 (86) 2017 APAGA

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian, PhD.

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com
E-mail: apaga98@hotmail.com ISSN 1682-5438

Բովանդակություն

Հայերեն Զանգեզուրի, Լեռնային Ղարաբաղի եւ Նախիջևանի
հիմնախնդիրները

Անգլերեն Ահ ու սարսափի իշխանություն- Կրոնական
հետապնդումներ

Պարսկերեն Իրանահայ համայնքը 18-րդ դարի վերջում և
Ղաջարական տիրապետության ժամանակ

CONTENTS

Armenian The question of Zangezur, Mountanious Karabagh and
Nakhijevan

English A REIGN OF TERROR- RELIGIOUS PERSECUTION

Persian Armenian of Iran – Late 18th century and under the reign of Qajars

-
- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
 - Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
 - Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: \$ 20 per year

Գինը 5000 ռիալ

Չանգեզուրի, Լեռնային Ղարաբաղի ԵՆ Նախիջեւանի հիմնախնդիրները

Էդ. Բաղդասարյան, Գերմանիկ

Հայաստանի խորհրդայնացման հաջորդ օրն իսկ Ադրբեջանի հեղկոմն ընդունեց դեկրետ այն մասին, որ Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ այլեւս տարածքային վեճեր գոյություն չունեն, որ Չանգեզուրը, Լեռնային Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը համարվում են Հայաստանի անբաժանելի մասեր: Ելնելով Ադրբեջանի հեղկոմի որոշումից՝ Հայաստանի ՄԽՀ հեղկոմը 1920 թ. դեկտեմբերի 24-ին հռչակագիր ընդունեց Նախիջեւանի մարզի ինքնորոշման մասին: Սակայն թուրք-թաթարական (ադրբեջանական) ազգայնամոլ առաջնորդների հրահրումով հայոց պատմական Նախիջեւանի մարզում իշխանությունը նվաճեցին թաթար բեկերն ու խաները: Մոսկվայի պայմանագրով այն անցավ Ադրբեջանին: Տասնամյակներ շարունակ, հատկապես խորհրդային իշխանության տարիներին, մարզում հայերի թիվն անընդհատ նվազել է, տեսակարար կշիռն ընկել՝ 1916թ. 40 տոկոսից իջնելով 1926թ. 10,8 եւ 1979թ. 1,4 տոկոսի: Այժմ Նախիջեւանը լրիվ հայաթափված է:

Արցախի խնդիրը

Պետության տարածքային ամբողջականության սկզբունքը հաստատվել է 1945 թ. ՄԱԿ-ի կանոնադրության ընդունմամբ: Այն բանաձեւված իր արտահայտությունը ստացավ ՄԱԿ-ի 1970 թ. Նոր կանոնադրության մեջ:

1917 թ. դեկտեմբերին Շուշիում ստեղծվեց ,Հայ հեղափոխական կուսակցությունների եւ կազմակերպությունների ժամանակավոր խորհուրդ: Այդ մարմինը հետագայում անվանվեց ,Միջկուսակցական բյուրոն: Այն օժտված էր օրենսդիր եւ գործադիր գործառնություններով: Նոր իշխանությունը ընտրական համակարգի միջոցով տեղերում ստեղծեց վարչական եւ դատական մարմիններ:

Արցախյան պետության վերածնունդը չանտեսվեց նաեւ Անդրկովկասյան սեյմի կողմից: Սեյմում գտնվող հայ եւ մահմեդական ներկայացուցիչների համաձայնությամբ Լեռնա-յին Ղարաբաղին տրվում է ազատ շրջանի կարգավիճակ:

1918 թ. հունիսի 17-ին Շուշիում հրավիրված միջկուսակցական երկրորդ հավաք-խորհրդակցությունում որոշվեց ստեղծել Նոր մարմին ,Հայ հեղափոխական

կուսակցությունների եւ կազմակերպությունների կոմիսարների խորհուրդէ: Երկրամասը սկզբում բաժանվում էր երկու շրջանի, այսուհետեւ 1918 թ. հուլիսից՝ չորս գավառի: Կոմիսարների խորհրդին կից ստեղծվում է մի մարմին, որը պիտի զբաղվեր երկրամասի ազգային փոքրամասնությունների հարցերով: Կոմիսարների խորհրդի լիազորության տակ էր գտնվում Արաքսի վրայով Պարսկաստանի սահմանը:

Կոմիսարների խորհրդի գործունեությունը իրավական հիմքերի վրա դնելու, ինչպես նաեւ երկրի ներքին եւ արտաքին քաղաքականությանը առնչվող հարցերը լուծելու նպատակով 1918 թ. հուլիսի 22-26-ը Շուշիում իրավիրվեց Ղարաբաղի հայության առաջին համագումարը: Այդ շրջանի տարածքը սկսում է Գանձակի մատույցներից եւ հասնում մինչեւ Արաքսի ափերը¹:

1920 թ. ապրիլին Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումով ոչ մի փոփոխություն տեղի չունեցավ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին միացնելու նախկին մուսավաթական քաղաքականության մեջ: Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովը, Ստալինի աջակցությամբ ու հովանավորությամբ, պահանջում էր անվերապահորեն Լեռնային Ղարաբաղը, Նախիջեւանը եւ Չանգեզուրը միացնել Ադրբեջանին: Ն. Նարիմանովի զավթողական նման պահանջը, հիմնավորվում էր

¹ - Վահրամ Բալայան, Տարածքային ամբողջականության միջազգային իրավունքի սկզբունքը եւ Ղարաբաղյան հիմնահարցի կարգավորման հեռանկարները, «Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության անցյալը, ներկան եւ ապագան» միջազգային գիտաժողով, Ստեփանակերտ, 2003, էջ 90-91:

դաշնակցական Հայաստանի հետագա ,հզորացումը կանխելու եւ Ադրբեջանում խորհրդային իշխանությունը իբրեւ թե ,դիսկրիմինացիայի չենթարկելու համար:

Նկատենք, որ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատվելուց մեկ օր հետո՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին, երբ ,դաշնակցական հզորացմանը նպաստելու պատճառաբանությունը վերացել էր, Բաքվի պրոլետարիատը, հանձնա Ադրբեջանի հեղկոմի, հատուկ ղեկարացիայով ողջունելով Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը, Լեռնային Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը ճանաչեց խորհրդային Հայաստանի բաղկացուցիչ մաս: Ադրբեջանական ԽՍՀ հեղկոմը Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության ազատ ինքնորոշման իրավունքը ճանաչել էր նաեւ մինչ այդ՝ 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի որոշմամբ:

Հեղկոմի դեկտեմբերի 1-ի ղեկարացիան ողջունեցին Ի. Ստալինը, Ս. Օրջոնիկիձեն, Ս. Կիրովը եւ այնտեղյան ու կուսակցական մի շարք հայ գործիչներ: Ադրբեջանի հեղկոմի ղեկարացիայի հիման վրա եւ ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հունիսի 3-ի պլենումի որոշմամբ 1921 թ. հունիսի 19-ին Հայաստանի հեղկոմը, ,խորհրդային Հայաստանե օրաթերթում հրապարակած դեկրետով, ազդարարում էր, ,Ադրբեջանի ԽՍՀ Հեղկոմի հռչակագրի եւ Հայաստանի ու Ադրբեջանի հանրապետությունների կառավարությունների միջեւ եղած համաձայնության հիման վրա հայտարարվում է, որ Լեռնային Ղարաբաղն այժմվակից կազմում է Հայկական ԽՍՀ անբաժան մասը: Լեռնային Ղարաբաղի արտակարգ կոմիսար Նշանակվեց Ասքանազ Մռավյանը: Սակայն Ադրբեջանն արգելակեց այդ որոշման կատարումը²:

Գ. Օրջոնիկիձեն եւ Ս. Կիրովը Ադրբեջանի Հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովին խորհուրդ էին տալիս Լեռնային Ղարաբաղի հարցում ղեկավարվել Էթնիկական սկզբունքով, այն է՝ ոչ մի հայկական գյուղ չմիացվի Ադրբեջանին եւ, հակառակը, ոչ մի ադրբեջանական գյուղ չմիացվի Հայաստանին: Ադրբեջանի ղեկավարությունը ճիշտ չէր համարում Էթնիկական սկզբունքով սահմանաբաժանումը: Այնուհետեւ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը փոխադրվեց Կովկասյան բյուրոյի պլենում, եւ նրա հուլիսի 3-ի նիստում որոշում ընդունվեց Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելու մասին: Վերջապես ընդունվել էր արդարացի եւ օրինական որոշում Լեռնային Ղարաբաղի հարցի մասին, որի բնակչության 95 տոկոսը հայեր էին: Այդ որոշման դեմ բողոքեց Ն. Նարիմանովը, որից հետո հարցի լուծումը

² - Վ. Ե. Խոջաբեկյան, ,Արցախը փորձության ժամին», Երեւան, 1991 թ., էջ 7:

փոխադրվելու էր ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ (Մոսկվա): Նա սպառնալից պնդում էր, որ հարցը հոգուտ Ադրբեջանի չլուծելու դեպքում հետեւանքների համար Ադրբեջանի հեղկոմը պատասխանատվութլւթլւնն իր վրայից վերցնում է, քանի որ հանրապետությունում ուժեղանում են ,հակախորհրդային խմբերը:

Ն. Նարիմանովի եւ Ստալինի մասնակցությամբ ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի պլենումը 1921 թ. հուլիսի 4-ին, լսելով խնդրո առարկա հարցը, ձայների մեծամասնությամբ որոշում է Լեռնային Ղարաբաղը վերամիավորել Խորհրդային Չայաստանին: Նարիմանովը բողոքում է նման որոշման դեմ եւ պահանջում, որ հարցը տեղափոխել ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան Կենտկոմ: Եւ թեեւ ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոն՝ որոշում է ընդառաջել Նարիմանովի այդ պահանջին, սակայն անսպասելիորեն հաջորդ օրը՝ հուլիսի 5-ին, Նորից գումարում է ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի Կովկասյան բյուրոյի նիստը, որի ժամանակ հարցը առանց քննարկելու կամայականորեն որոշվում է Լեռնային Ղարաբաղը միացնել Ադրբեջանին: Դա պատճառաբանվում էր Ադրբեջանի հետ նրա տնտեսական կապերով: Լեռնային Ղարաբաղը դառնալու էր ինքնավար մարզ՝ Շուշի կենտրոնով: Որոշման այսպիսի շրջադարձային փոփոխությունը, ըստ երեւույթին, կապված էր Ի. Ստալինի միջամտության հետ: Այսպիսով, ղարաբաղյան հարցի լուծումը պատճառաբանվեց միայն տնտեսական գործոններով՝ անտեսելով ազգայինը: Միանգամայն պարզ է, որ նիստը գումարվել եւ որոշումը ընդունվել է Ստալին-Նարիմանով գործարքի եւ Ստալինի կողմից գործադրված ճնշման պայմաններում:

Աշխարհի դիվանագիտական պրակտիկայում չկա այնպիսի մի դեպք, երբ սուվերեն հանրապետությունների միջեւ սահմանային հարցերը որոշվեն ո՛չ թե դիվանագիտական ճանապարհներով, այլ կուսակցական որոշումներով: Կուսակցական մարմինը նման որոշում ընդունելու իրավունք չունեթ³:

Չայ ժողովուրդը եւ Չայաստանի ղեկավարությունը բնականաբար խիստ դժգոհ էին որոշումից եւ արտահայտեցին իրենց անհամաձայնությունը, սակայն դրանից ոչինչ չփոխվեց: Չայրենի երկրին միանալու ձգտումով համակված Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի բողոքի ձայնը չլռեց Նույնիսկ ստալինյան բռնատիրության տարիներին: Մեր օրերում նա ստիպված էր զենքով պաշտպանել իր արդարացի իրավունքները:

Ղարաբաղյան հարցի վերաբերյալ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի հուլիսի 5-ի անարդարացի եւ ոչ

³ - Վ. Ե. Խոջաբեկյան, ,Արցախը փորձության ժամին», Երեւան, 1991 թ., էջ 8:

օրինակական որոշումը Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները քննադատեցին անմիջապես: Արդեն 1921 թ. հուլիսի 16-ին Հայաստանի Կոմունիստական (Բ) Կուսակցության Կենտկոմը միանգամայն սխալ եւ անբավարար համարեց Կովկասյան բյուրոյի որոշումը: Խիստ քննադատություն հնչեց նաեւ 1922 թ. հունվարի 26-29-ը Երեւանում տեղի ունեցած Հայկոմկուսի առաջին համագումարում: Պատվիրակները ծանր մեղադրանքներ հնչեցրին Կենտկոմի հասցեին, Ղարաբաղի հարցում վճռականություն եւ հաստատականություն չդրսեւորելու համար:

Այնուհանդերձ, Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության հաստատական եւ հետեւողական ջանքերի շնորհիվ երկու տարվա համառ դիմադրությունից հետո Ադրբեջանի իշխանությունները ստիպված էին նահանջել եւ 1923 թ. հուլիսի 7-ի որոշումով Լեռնային Ղարաբաղին տրամադրել ինքնավար մարզի կարգավիճակ: Դրա շնորհիվ էր նաեւ, որ արցախահայությունը Խորհրդային տարիներին միսնաբար դիմակայեց Ադրբեջանի սադրանքներին եւ ազգային խտրականության քաղաքականությանը, Արցախը չհայա-թափվեց⁴: Սակայն այդ որոշմամբ, Արաքսի ափից մինչեւ Փոքր Կովկասի լեռնաշղթայի հյուսիսային փեշերը կտրեցին եւ ստեղծեցին ,Զրդստանի դավառը, դրանով իսկ Արցախը անջատեցին մայր Հայաստանից: Մարզից անջատեցին նաեւ ամբողջ Հյուսիսային Արցախը 107 հայկական գյուղերով: Փաստորեն 11.5 հազար քառ. կմ տարածք ունեցող պատմական Արցախին թողեցին միայն 4.4 հազարը⁵:

Ստալինյան բռնապետության պայմաններում, երբ այլախոհության յուրաքանչյուր դրսեւորում խստորեն պատժվում էր, Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը: հատկապես 1936 թ. ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրությամբ Անդրֆեդերացիայի լուծարումից հետո, մոռացության չմատնվեց Արցախը Մայր-Հայրենիքի հետ վերամիավորվելու հարցը, սակայն անարդյունք:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, 1945 թ. գարնանը Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը, արձագանքելով Համասփյուռքյան կազմակերպությունների

⁴ - Կարեն Խաչատրյան, Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության քայլերը ԼՂԻՄ-ը ՀՍԽՖՀ-ին վերամիավորելու ուղղությամբ 1945-1975 թթ., ,Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության անցյալը, Ներկան եւ ապագան- միջազգային գիտաժողով, Ստեփանակերտ, 2003, էջ 93:

⁵ - Վահրամ Բալայան, Տարածքային ամբողջականության միջազգային իրավունքի սկզբունքը եւ Ղարաբաղյան հիմնահարցի կարգավորման հեռանկարները, ,Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության անցյալը, Ներկան եւ ապագան- միջազգային գիտաժողով, Ստեփանակերտ, 2003, էջ 91:

կոչերին, ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների առջեւ բարձրացրեց Թուրքիայի կողմից բռնազավթված հայկական տարածքները (Կարս, Արդահան, Սուրմալու) Խորհրդային Չայաստանի հետ վերամիավորվելու խնդիրը: Վերջինիս արդարացի լուծման անհրաժեշտությունը հիմնավորվում էր ոչ միայն պատմական արդարությունը վերականգնելու առումով, այլ՝ նաեւ աշխարհով մեկ սփռված հայության հայրենադարձությունը դեպի Խորհրդային Չայաստան կազմակերպելու համար: Այս կապակցությամբ Չայաստանի ղեկավարությունը չանտեսեց եւ հերթական անգամ բարձրացրեց Լեռնային Ղարաբաղիը Չայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: 1945 թ. նոյեմբերին Չայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ. Չարությունյանը ԽՍՀՄ առաջնորդ Ի. Ստալինին ուղղված նամակում իրավացիորեն նշում է, որ դրա անհրաժեշտությունը բխում է ոչ միայն պատմամշակութային, տնտեսական եւ քաղաքական տեսակետից, այլեւ Ղարաբաղի ողջ հայ բնակչության միահամուռ ցանկությունից:

Սակայն պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի իշխանությունների հակահայկական գործունեությունը կրկին արդյունավետ էր, եւ հայկական տարածքները Չայաստանին վերադարձնելու հարցը դարձյալ չստացավ իր արդարացի լուծումը:

Արցախի խնդիրը հրապարակայնորեն բարձրացնելու համար հերթական նպաստավոր իրավիճակը ստեղծվեց 1960-ական թթ. երբ խորհրդահայությունը զարթոնք էր ապրում: 1960-ական թթ. սկզբներին արցախահայությունը նոր թափով զանգվածային շարժում ծավալեց Արցախը Խորհրդային Չայաստանի հետ վերամիավորելու պահանջով: 1965 թ. Չայաստանում Մեծ Եղեռնի 50-ամյակի կապակցությամբ ԽՍՀՄ պատմության մեջ աննախադեպ բազմահազարանոց հավաքներում առաջ էր քաշում նաեւ Ղարաբաղը ՀՍԽՖՀ-ի կազմում ընդգրկելու պահանջը:

1965-1966 թթ. ինչպես Արցախից, այնպես էլ Երեւանից, հայկական այլ շրջաններից բազմահազար ըստորագրություններով նամակներ ուղղվեցին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդ, Նախարարների խորհուրդ. ԽՄԿԿ Կենտկոմ՝ Ղարաբաղյան հարցը հայ ժողովրդի օգտին լուծելու պահանջով: Դրանցից պետք է առանձնացնել Լեռնային Ղարաբաղի ու Խորհրդային Չայաստանի հայ մտավորականների, գիտության եւ մշակույթի գործիչների կողմից 1965 թ. հունիսին եւ 1966 թ. օգոստոսին Մոսկվա ուղղված նամակները: Համաժողովրդական այդ պոռթկումին արձագանքեց նաեւ ՀՍԽՖՀ ղեկավարությունը: ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ա. Զոչինյանի եւ ՀՍԽՖՀ Նախա-րարների խորհրդի նախագահ Բ. Մուրադյանի ստորագրություններով 1966 թ. սեպտեմբերի 30-ին Մոսկվա, ԽՄԿԿ Կենտկոմ ուղղված

ընդարձակ եւ բովանդակայից նամակում Հայաստանի ղեկավարները հենվելով պատմական անժխտելի փաստերի վրա, լավագույնս հիմնավորեցին Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի կազմում ընդգրկելու իրենց պահանջը:

Այսպիսով խորուշչովյան ձևալի տարիներին հայ ժողովրդի եւ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության ձայնը Արցախի խնդրում առավել հաստատական եւ լսելի դարձավ, սակայն խնդիրը դարձյալ մնում էր չկարգավորված:

Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությունների կողմից ԼՂԻՄ-ի նկատմամբ շարունակվող եւ տարեցտարի սաստկացող հակահայկական քաղաքականությունը 1970-ական թթ. ընդվզումներ եւ ազգային ինքնագիտակցության նոր պոռթկումներ առաջացրին ինչպես հայ հասարակության, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության մոտ:

1976-1977 թթ. ԽՍՀՄ-ում նոր Սահմանադրության նախագծի համաժողովրդական քննարկումներ ծավալեցին: Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը, ամբողջ հայ ժողովուրդը Ղարաբաղի խնդիրը դարձյալ բարձրացրեցին ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների առջև: Դիմումների, հուշագրերի, պահանջագրերի, տեղեկատու եւ այլ փաստաթղթերի հեղեղ տեղաց դեպի Մոսկվա: Վերջինս կարծես ստիպված էր տեղի տալ, ԽՍՀՄ Նախարարների խերիորդի նախագահության 1977 թ. նոյեմբերի 23-ի նիստի արձանագրության մեջ հիմնավորելով հայության պահանջը հետեւյալ արդարացի ձեւակերպումը մտցվեց. «Հարկավոր է Լեռնային Ղարաբաղը (հայերեն՝, Արցախ) միացնել Հայկական ԽՍՀ-ի հետ: Այդ ժամանակ ամեն բան իր օրինական տեղը կընկնի: Սակայն այս անգամ եւս Ադրբեջանի եւ Խորհրդային ազդեցիկ ղեկավար մի շարք գործիչների ջանքերով ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոն մերժեց առաջարկությունը եւ հարցը հանեց օրակարգից:

1985 թ. գարնանից ԽՍՀՄ-ում ծավալված վերակառուցման քաղաքականությունը, ժողովրդավարական գործընթացները նոր հույսեր արթնացրին Ղարաբաղյան խնդիրը արդարացի լուծելու համար: Հայաստանում իր համայն հայության համաժողովրդական ազգային-ազատագրական հաղթական պայքարի վճռական փուլը⁶:

⁶-Կարեն Խաչատրյան, Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության քայլերը ԼՂԻՄ-ը ՀՍԽՖՀ-ին վերամիավորելու ուղղությամբ 1945-1975 թթ., Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության անցյալը, ներկան եւ ապագան- միջազգային գիտաժողով, Ստեփանակերտ, 2003, էջ 93-96:

Վերակառուցումը եւ դարաբաղյան շարժումը Վերափոխումների քաղաքականությունը

1985 թ. մարտին փոխվեց ԽՍՀՄ ղեկավարությունը: Լճացման տարիների ղեկավարությանը փոխարինելու եկան ավելի երիտասարդ գործիչներ: ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Միխայիլ Գորբաչովը, որը հետագայում դարձավ ԽՍՀՄ նախագահ:

Երկիրը կանգնած էր արմատական փոփոխություններ կատարելու անհրաժեշտության առաջ: Գորբաչովը հայտարարեց, որ ԽՍՀՄ-ը ճգնաժամից դուրս բերելու համար պետք է իրականացվեն վերափոխումներ:

Վերակառուցման սկզբնական շրջանում շեշտը դրվեց աշխատանքային կարգապահության բարձրացման, գիտատեխնիկական առաջընթացն ու երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արագացնելու, քաղաքական բարենորոգումների վրա: Բայց այս ուղղություններով ձեռնարկված միջոցառումները ձախողվեցին:

Վերակառուցման ընթացքում իրականացվող բարենորոգումների անկատարությունը, ոչ արմատական ձեռնարկումները հանգեցրին ճգնաժամային վիճակը խորացնող բարդ ու հակասական գործընթացների: Սոցիալ-տնտեսական ոլորտում ճգնաժամն ավելի խորացավ:

Սոցիալիստական հասարակարգի խոր ճգնաժամը, կուսակցական-պետական գաղափարախոսության մնանկությունը, չլուծված բազմաթիվ հարցեր եւ առավելապես ազգային խնդիրը շարժման մեջ դրեցին Խորհրդային Միության միլիոնավոր քաղաքացիների, տարբեր ժողովուրդների ու ազգերի:

Եղած ընդհանուր դժվարություններին Չայաստանում գումարվեցին նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը, շրջափակումը, 1988 թ. ավերիչ երկրաշարժի հետեւանքները, բնապահպանության սրված հիմնախնդիրները: Այս ամենը Չայաստանի առանց այն էլ դժվարին սոցիալ-տնտեսական կացությունը դարձրին աղետալի⁷:

Այսպես կոչված ,վերակառուցմանե գործընթացը մահացու հարված հասցրեց Չայ ժողովրդի 70 ամյա քաղաքական-տնտեսական-մշակութային ձեռքբերումներին, որի հետեւանով ժողովուրդը անցավ նախնադարյան շրջանի պայմաններին⁸:

⁷ - Չայոց Պատմություն, Երեւան, 1994, էջ 381-382.

⁸ - Նույն տեղում, էջ 384-387: Վ. Ե. Խոջաբեկյան, Նշվ. աշխ. էջ 225-254.

Ղարաբաղյան ազատագրական շարժումը

Խորհրդային Միությունում ազատագրական շարժումների ծավալումը վերակառուցման քաղաքականության անմիջական հետեւանք էր: Իր ազգային արժանա-պատվությունը պաշտպանելու համար առաջինը հանդես եկավ արցախահայությունը: Վերջինս ամենեւին չէր հաշտվել պատմական իր տարածքները Ադրբեջանին բռնակցելու եւ Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից իրականացվող հակահայկական քաղաքականության հետ:

Արցախահայությունը, հավատալով կուսակցության հռչակած վերակառուցման նոր քաղաքականությանը, պայքար սկսեց սահմանադրական ճանապարհով մայր հայրենիքի՝ Հայաստանի հետ վերամիավորվելու համար:

1988 թ. փետրվարի 20-ին Լեռնային Ղարաբաղի հիքնավար Մարզի մարզխորհրդի 20-րդ գումարման նստաշրջանը, երկրի Սահմանադրությանը համապատասխան, որոշում ընդունեց: Մարզխորհուրդը դիմեց Ադրբեջանական ԽՍՀ, Հայկական ԽՍՀ եւ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդներին՝ մարզը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու եւ Հայաստանի կազմի մեջ ընդգրկելու մասին:

Հայաստանում եւ սփյուռքում արցախահայության հետ համերաշխության զանգվածային ցույցերի մեծ ալիք սկսվեց: Մայրաքաղաքում եւ հանրապետության բազմաթիվ քաղաքներում, Ղարաբաղում սկսեցին կազմակերպվել բազմահազարանոց հանրահավաքներ: Սակայն ԽՍՀՄ քաղաքական ղեկավարությունը հենց սկզբից Ղարաբաղյան շարժման նկատմամբ բացասական դիրք գրավեց: Նա Արցախում եւ Հայաստանում ընթացող այդ հանրահավաքները որակեց որպես սադրիչ, ծայրահեղական, մի խումբ ազգայնականների պահանջ:

Ղարաբաղյան շարժման հենց առաջին օրից հանրապետության ղեկավարությունը սպասողական դիրք գրավեց եւ չկարողացավ ներագդել իրադարձությունների ընթացքի վրա: 1988թ. փետրվարին ստեղծվեց կազմկոմիտե, որը կազմակերպում եւ ղեկավարում էր բազմահազարանոց ցույցերն ու հանրահավաքները:

Հանրահավաքներին մասնակցում եւ ելույթներ էին ունենում հայ ականավոր գիտնականներ, մշակույթի եւ արվեստի գործիչներ, աշխարհահռչակ գիտնական Վիկտոր Համբարձումյանը, բանաստեղծուհի Սիլվա Կապուտիկյանը,

ամսին ստեղծվեց ,Ղարաբաղե կոմիտեն, որն իր մասնաճյուղերը ստեղծեց հանրապետության շրջաններում:

Հայաստանում եւ Արցախում ծավալվող իրադարձություններին հետեւում եւ իրենց բարոյական աջակցությունն էին ցուցաբերում ԽՍՀՄ տարբեր ժողովուրդների ճանաչված գործիչներ⁹:

Արցախը պատմության ընթացքում

Արցախը (Ղարաբաղը) պատմական Հայաստանի անբաժանելի մասն է: Ուրարտական ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. 9-6դդ.) Արցախը հայտնի էր Ուրտեխե-Ուրտեխիսի անվանվամբ: Արցախի՝ որպես Հայաստանի մաս, հիշատակումներ կան Ստրաբոնի, Պլինիոս Ավագի, Կլավդիոս Պտղոմեասի, Պլուտարքոսի, Դիոն Կասիոսի եւ այլ անտիկ հեղինակների աշխատություններում: Դրա վառ վկայությունն է նաեւ պահպանված պատմամշակութային հարուստ ժառանգությունը:

Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումից հետո (387թ.) Արցախը կազմում է Արեւելահայկական թագավորության մաս, որն էլ շուտով ընկնում է Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Այդ շրջանում Արցախը Հայկական մարզպանության, այնուհետեւ՝ արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Արմենիա կուսակալության մաս էր կազմում: Արցախը մաս է կազմել Հայկական Բագրատունյաց թագավորության (9-11դդ.), ապա Չաքարյանների հայկական իշխանության (12-13դդ.):

Հաջորդած դարերում Արցախը հայտնվել է այլեւայլ նվաճողների վերահսկողության ներքո՝ մնալով հայկական եւ ունենալով կիսաանկախ կարգավիճակ: XVIII դարի կեսերից սկսվում է թուրք քոչվոր ցեղախմբերի ներթափանցումը Արցախի հյուսիս, ինչը հանգեցնում է ընդհարումների տեղաբնիկ հայերի հետ: Այդ ժամանակաշրջանում հիշարժան են որոշակի ինքնիշխանության հասած հինգ (Խամսայի) հայկական մելիքությունները, որոնք իրենց ծաղկման եւ հզորության գագաթին հասան XVIII դարի ավարտին: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտին՝ 1813 թ. Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով Արցախ-Ղարաբաղն անցնում է Ռուսաստանի տիրապետության տակ:

⁹ - Հայոց Պատմություն, Երեւան, 1994, էջ 384-387:

Վ. Ե. Խոջաբեկյան, Նշվ. աշխ. էջ 225-254:

Էդ. Բաղդասարյան, Արցախի պատմություն, Թեհրան 2002:

ԼՂՀ անցյալը, Ներկան եւ ապագան, Ստեփանակերտ, 2006:

Մինչխորհրդային ժամանակաշրջան

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը ծագել է 1917թ. Ռուսաստանյան կայսրության փլուզման արդյունքում Անդրկովկասում երեք ազգային պետությունների՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի եւ Վրաստանի հանրապետությունների կազմավորման շրջանում: Լեռնային Ղարաբաղը բնակչությունը, որի 95 տոկոսը հայեր էին, գումարեցին իրենց առաջին համագումարը, որը Լեռնային Ղարաբաղը հռչակեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր, ընտրեց Ազգային խորհուրդ եւ կառավարություն: 1918-1920թթ. Լեռնային Ղարաբաղն ուներ պետականության բոլոր ատրիբուտները՝ ներառյալ բանակն ու օրինական իշխանությունները:

Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի խաղաղ նախաձեռնություններին ի պատասխան Ադրբեջանի ժողովրդավարական Հանրապետությունը դիմեց ռազմական գործողությունների: 1918 թ. մայիսից մինչեւ 1920թ. ապրիլը Ադրբեջանի եւ Նրան սատարող Թուրքիայի զինված ստորաբաժանումները հայ ազգաբնակչության հանդեպ իրագործեցին բռնություններ եւ ջարդեր (1920թ. մարտին միայն Շուշիում կոտորվեց եւ տեղահանվեց շուրջ 40 հազար հայ): Սակայն, դրանով հնարավոր չեղավ պարտադրել Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդին ընդունելու Ադրբեջանի իշխանությունը:

1919 թ. օգոստոսին Ղարաբաղը եւ Ադրբեջանը՝ ռազմական բախումը կանխելու նպատակով կնքեցին նախնական պայմանագիր, որով համաձայնվեցին երկրամասի կարգավիճակի խնդիրը քննարկել Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովում:

Հիշարժան է միջազգային հանրության արձագանքը: Ազգերի լիգան մերժել է Ադրբեջանի անդամության դիմումն այն պատճառաբանությամբ, որ դժվար է որոշել պետության հստակ սահմանները եւ այն տարածքները, որոնք գտնվում են այդ պետության ինքնիշխանության ներքո: Ի թիվս այլ վիճելի խնդիրների եղել է նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցը: Տարածաշրջանի խորհրդայնացման հետեւանքով հիմնախնդիրը դուրս մնաց միջազգային կառույցների օրակարգից:

Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային տարիներին (1920-1990)

Անդրկովկասում խորհրդային կարգերի հաստատումն ուղեկցվեց քաղաքական նոր կարգերի ստեղծմամբ: Լեռնային Ղարաբաղը որպես Ադրբեջանի եւ Հայաստանի միջեւ վիճելի տարածք է ճանաչվում նաեւ խորհրդային Ռուսաստանի կողմից: 1920թ. օգոստոսին խորհրդային Ռուսաստանի եւ Հայաստանի Հանրապետության միջեւ կնքված համաձայնագրով, ռուսական զորքերը ժամանակավորապես տեղակայվեցին Լեռնային Ղարաբաղում:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո, 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին, Ադրբեջանի Հեղկոմը (Հեղափոխական կոմիտե, այն ժամանակվա բոլշևիկյան իշխանության գլխավոր մարմին) իր հայտարարությամբ Ադրբեջանի կողմից Նախկինում հավակնած տարածքները՝ Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրը եւ Նախիջեւանը, ճանաչեց որպես Հայաստանի անբաժանելի մաս:

Ադրբեջանական ԽՍՀ Ազգային խորհուրդը՝ հիմք ընդունելով Ադրբեջանի Հեղկոմի եւ Ադրբեջանական ԽՍՀ եւ Հայկական ԽՍՀ կառավարությունների միջեւ կնքված համաձայնագիրը, 1921թ. հունիսի 12-ի հռչակագրով Լեռնային Ղարաբաղը հռչակում է Հայկական ԽՍՀ անբաժանանելի մաս:

Լեռնային Ղարաբաղի, Չանգեզուրի եւ Նախիջեւանի նկատմամբ հավակնու-թյուններից հրաժարվելու մասին խորհրդային Ադրբեջանի հայտարարության եւ Հայաստանի ու Ադրբեջանի կառավարությունների միջեւ համաձայնության հիման վրա՝ 1921 թ. հունիսին, Հայաստանը նույնպես Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարեց իր անբաժանելի մաս:

Հայաստանի կառավարության ընդունած դեկրետի տեքստը հրապարակվեց ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Ադրբեջանի մամուլում (Բաքվի աշխատավորե, Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի օրգան, 1921թ. հունիսի 22): Այսպիսով տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի Հայաստանին միացման իրավական ամրագրումը: Միջազգային իրավունքի եւ նորմերի համատեքստում (միջազգային իրավական իմաստով), կոմունիստական վարչակարգի ընթացքում սա եղավ վերջին օրինական ակտը Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ:

Անտեսելով իրողությունը, 1921թ. հուլիսի 4-ին Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության Կովկասյան բյուրոն Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիում հրավիրում է լիազումար նիստ, որի ընթացքում նույնպես հաստատվում է Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ մաս հանդիսանալու փաստը: Սակայն, Մոսկվայի թելադրանքով եւ Ստալինի

անմիջական միջամտությամբ, հուլիսի լույս 5-ի գիշերը վերանայվում է նախորդ օրվա որոշումը եւ ընդունվում է Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային Ադրբեջանի կազմում ընդգրկելու եւ այդ տարածքում ինքնավար մարզ կազմավորելու վերաբերյալ պարտադրված որոշումը՝ չպահպանելով նույնիսկ ընթացակարգը: Այս որոշումն աննախադեպ իրավական ակտ է միջազգային իրավունքի պատմության մեջ, երբ երրորդ երկրի կուսակցական մարմինը (ՌԿ(Բ)Կ)՝ առանց որեւէ իրավական հիմքի կամ իրավասության, որոշում է Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակը:

Ադրբեջանական եւ Հայաստանի ԽՍՀ-ները 1922թ. դեկտեմբերին ընդգրկվեցին ԽՍՀՄ-ի կազմավորման գործընթացներում, իսկ Ղարաբաղի տարածքի ընդամենը մի հատվածում 1923թ. հուլիսի 7-ին, Ադրբեջանական ԽՍՀ Կենտրոնական գործադիր հեղափոխական կոմիտեի որոշմամբ կազմավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում, որով, ըստ էության, ոչ թե լուծվեց, այլ ժամանակավորապես սառեցվեց դարաբաղյան հիմնախնդիրը: Ավելին, ամեն ինչ արվեց, որպեսզի Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզն ընդհանուր սահման չունենա Հայաստանի հետ:

Սակայն ողջ խորհրդային ժամանակահատվածում Լեռնային Ղարաբաղի հայությունը երբեք չհաշտվեց այդ որոշման հետ եւ տասնյակ տարիներ շարունակաբար պայքարեց Մայր հայրենիքին վերամիավորվելու համար:

Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի լինելու ամբողջ ժամանակահատվածում այդ հանրապետության ղեկավարությունը կանոնավոր եւ հետևողականորեն ոտնահարել է հայ բնակչության իրավունքներն ու շահերը: Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ Ադրբեջանի կողմից վարվող խտրական քաղաքականությունը դրսևորվում էր մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արհեստական կասեցման, այն Ադրբեջանի հումքային ածանցյալի վերածելու, ԼՂԻՄ-ի հայաթափման նպատակով ժողովրդագրական գործընթացին ակտիվ միջամտության, հայկական կոթողների եւ մշակութային արժեքների ոչնչացման ու յուրացման փորձերի մեջ:

Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ Ադրբեջանի խտրականությունն իր ազդեցությունն ունեցավ նաեւ Ղարաբաղի բնակչության վրա եւ դարձավ վերջինիս գաղթի հիմնական պատճառը: Արդյունքում, Ղարաբաղի բնակչության հարաբերակցությունը փոփոխվեց. եթե 1923 թվականին հայերը կազմել են Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության 94,4 տոկոսը, ապա 1989թ. տվյալներով հայերի թիվը նվազել է մինչեւ 76,9

տոկոս: Հայաթափման քաղաքականությունն առավել հաջող ընթացքով մեկ այլ հայկական տարածքում՝ Նախիջեւանում:

ԼՂԻՄ-ի ժողովուրդը եւ Հայկական ԽՍՀ իշխանությունները Ղարաբաղն Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին փոխանցելու որոշումը վերանայելու խնդրանքով ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանություններին ուղղված բազմաթիվ դիմումներ են հղել, որոնք անտեսվել են կամ մերժվել, պատճառ դառնալով՝ նախաձեռնողների հանդեպ կիրառվող հալածանքների: Նշված դիմումների թվում են Հայկական ԽՍՀ Կառավարության եւ կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի 1945թ. դիմումը ԽՍՀՄ կառավարությանը եւ Համամիութենական կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին, 1963թ. ԼՂԻՄ ազգաբնակչության ավելի քան 2,5 հազար, իսկ 1965թ. ավելի քան 45 հազար ստորագրությամբ նամակները՝ հասցեագրված ԽՍՀՄ ղեկավարությանը, 1977թ. ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրության համաժողովրդական քննարկումների շրջանակում ԼՂԻՄ աշխատանքային կոլեկտիվների առաջարկու-թյունները:

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի Ներկա փուլը

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի ներկա փուլը սկսվել է 1988 թ., երբ ի պատասխան ԼՂ բնակչության ինքնորոշման պահանջի, ադրբեջանական իշխանությունները կազմակերպեցին հայ բնակչության կոտորածներ ու էթնիկ զտումներ Ադրբեջանի ողջ տարածքում, մասնավորապես՝ Սումգայիթում, Բաքվում եւ Կիրովաբադում:

1991թ. դեկտեմբերի 10-ին, ԼՂ-ի բնակչությունը հանրաքվեով ամրագրեց անկախ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումը, որը լիովին համապատասխանում է ինչպես միջազգային իրավունքի նորմերին, այնպես էլ այն ժամանակվա ԽՍՀՄ օրենքների տառին եւ ոգուն: Այսպիսով, նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ տարածքում ձեւավորվեցին երկու իրավահավասար պետական կազմավորումներ՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը եւ Ադրբեջանի Հանրապետությունը:

Լեռնային Ղարաբաղում եւ հարակից հայաբնակ տարածքներում ադրբեջանական իշխանությունների վարած էթնիկ զտումների քաղաքականությունը վերաճեց Լեռնային Ղարաբաղի դեմ Ադրբեջանի կողմից բացահայտ ագրեսիայի եւ լայնածավալ ռազմական գործողությունների, ինչը հանգեցրեց

տասնյակ հազարավոր զոհերի եւ զգալի նյութական կորուստների:

Ադրբեջանը ոչ մի անգամ չանսաց միջազգային հանրության, մասնավորապես Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությանն առնչվող ՄԱԿ ԱԽ բանաձեւերում ամրագրված կոչերին՝ դադարեցնել ռազմական գործողությունները եւ վարել խաղաղ բանակցություններ:

Պատերազմի արդյունքում Ադրբեջանը զավթեց Լեռնային Ղարաբաղի Շահումյանի շրջանն ամբողջությամբ եւ Մարտունի ու Մարտակերտի շրջանների արեւելյան հատվածները: Լեռնային Ղարաբաղի զինված ուժերի վերահսկողության տակ անցան հարակից շրջաններ, որոնք անվտանգության բուֆերի դեր կատարեցին՝ արգելափակելով ադրբեջանական կողմից ԼՂ բնակավայրերի հետագա հրետակոծումը:

1994 թ. մայիսին Ադրբեջանը, Լեռնային Ղարաբաղը եւ Հայաստանը կնքեցին զինադադար, որը՝ չնայած խախտումներին, ուժի մեջ է ցայսօր:

Հիմնախնդրի կարգավորման շուրջ բանակցություններն ընթանում են ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների (Ռուսաստան, ԱՄՆ, Ֆրանսիա) միջնորդությամբ: Վերջին տասնամյակում հիմնախնդրի կարգավորման համանախագահների առաջարկած մի քանի տարբերակներ մերժվել են Ադրբեջանի կողմից. վերջինը 2001 թվականի ,Փարիզյան սկզբունքներն էին, որոնք ամփոփվել էին կողմերին ներկայացված Զի Վեստի փաստաթղթում:

Ներկայումս բանակցություններն ընթանում են 2007թ. նոյեմբերին համանախագահների կողմից ներկայացված մադրիդյան առաջարկությունների հիման վրա:

Չնայած ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում հակամարտության կարգավորման միջազգայնորեն ընդունված միակ ձեւաչափով տարվող բանակցություններին եւ դրանք Մինսկի գործընթացի շրջանակներում ընթանալու պայմանավորվածություններին, Ադրբեջանը՝ խեղաթյուրելով հակամարտության էությունն ու հետեւանքների բուն պատճառները, նաեւ փորձեր է ձեռնարկում հակամարտության կարգավորման մեջ ներքաշելու այլ միջազգային կազմակերպությունների եւ բանակցային գործընթացը խոչընդոտող եւ քարոզչական նպատակներ հետապնդող զուգահեռ գործ-ընթացներ է նախաձեռնում մասնավորապես ՄԱԿ ԳԱ-ում եւ Եվրոպայի խորհրդում:

Ադրբեջանի վարած ռազմատենչ ագրեսիվ քարոզչությունը եւս կասկածի տակ է դնում փոխզիջումային կարգավորման հասնելու Ադրբեջանի ցանկությունը, հայտարարությունները,

ստանձնած հանձնառություններն ու դրանց լրջությունը: Ադրբեջանը Նավթային եկամուտներից ստացված գումարները շարունակում է ուղղել ռազմական բյուջեի ավելացմանը եւ մեծ քանակությամբ հարձակողական սպառնալիությունների ձեռքբերմանը՝ կոպտորեն ոտնահարելով անվտանգության եւ ռազմաքաղաքական ոլորտի մի շարք համաձայնագրեր եւ պարտավորություններ: Ըստ Էոլթյան, Ադրբեջանը տապալում է նաեւ կողմերի միջեւ վստահության ամրապնդմանն ուղղված տնտեսական, քաղաքական, ռազմական եւ հումանիտար բնույթի բոլոր նախաձեռնությունները: Մասնավորապես Ադրբեջանը մերժում է տարածաշրջանային համագործակցություն ծավալելու հայկական կողմի եւ շփման գծից դիպուկահարների հետքաշման Մինսկի խմբի համանախագահների կատարած առաջարկությունները:

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի առնչությամբ Հայաստանի դիրքորոշումը

Հայաստանը համոզված է, որ կարգավորման գործընթացի արդյունավետության բարձրացումն անհնար է առանց բանակցություններին հակամարտության կողմ հանդիսացող Լեռնային Ղարաբաղի լիիրավ մասնակցության: Հայաստանը գտնում է, որ հակամարտության կարգավորումը պետք է հիմնված լինի հետեւյալ սկզբունքների վրա.

-Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման հիմք պետք է հանդիսանա Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի իրականացման ճանաչումը,

-Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ պետք է ունենա հայկական կողմի իրավագործության տակ գտվող անխափան ցամաքային կապ,

-Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգությունը պետք է միջազգայնորեն երաշխավորված լինի:

Այս սկզբունքների ընդունումն ու պայմանագրային ամրագրումը հնարավորություն կընձեռի հասնել հիմնախնդրի համալիր կարգավորմանը:

Հայաստանը կարեւորում է Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման գործընթացում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների միջնորդությունը՝ որպես բանակցային գործընթացի գործունե ձեւաչափ, որը կարգավորման ուղիներ գտնելու բավականաչափ ներուժ ունի:

Հայաստանը հետամուտ է խնդրի կարգավորմանը միայն խաղաղ ճանապարհով: Ադրբեջանի փորձերը ուժի սպառնալիքով կորզելու միակողմանի զիջումներ ոչ միայն ի

սկզբանե դատապարտված են ծախողման, այլև շարունակում են մնալ փոխզիջումային տարբերակով խնդրի կարգավորման հիմնական խոչընդոտը:

Լեռնային Ղարաբաղի ապագա չունի Ադրբեջանի կազմում, եւ, ինչպիսին էլ լինի լուծումը, այն պետք է բխի հենց Ղարաբաղի ժողովրդի կամքից: Դա է ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի առանցքը: Ադրբեջանը չունի Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ հավակնությունների ո՛չ իրավական, ո՛չ քաղաքական եւ ո՛չ էլ բարոյական հիմքեր¹⁰:

Ազատագրական շարժման վերելքը

Անգամ Սումգայիթում տեղի ունեցած վայրագություններից հետո Կենտրոնը ղարաբաղյան հիմնահարցը ներկայացնում էր ոչ թե քաղաքական, այլ զուտ սոցիալ-տնտեսական բնույթ ունեցող խնդիր: Ահա թե ինչու 1988թ. մարտի 24-ին ԽՍՀՄ Կենտկոմի եւ Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ ԼՂԻՄ-ին տրամադրվեց 400 մլն ռուբլի գումար՝ մարզում կուտակված սոցիալ-տնտեսական եւ մշակութային հիմնահարցերը լուծելու համար: Ադրբեջանի ղեկավարությունը այդ գումարը օգտագործեց մարզի ադրբեջանական բնակավայրերում շինարարական աշխատանքներ իրականացնելու համար:

Գնալով շարժումը մեծ ծավալներ էր ընդունում: Հանրահավաքներին ու ցույցերին զուգընթաց՝ հանրապետությունում եւ Արցախում սկսվեցին զանգվածային գործադուլներ: Հայ ժողովուրդը ԽՍՀՄ կառավարությունից պահանջում էր արդարացի լուծել Ղարաբաղի հիմնահարցը, տալ սումգայիթյան եղեռնագործության քաղաքական գնահատականը, Հայաստանի իշխանություններից պահանջում էր ընդառաջ գնալ ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշմանը:

1988թ. հունիսի 15-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը համաձայնություն տվեց մարզը Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելուն եւ հարցը դրականորեն լուծելու խնդրանքով դիմեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին: Վերջինիս նախագահության նիստին մասնակցում էին Հայաստանի, ԼՂԻՄ-ի, Ադրբեջանի ներկայացուցիչները: Այստեղ հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներ, ակադեմիկոսներ Վ. Համբար-ձումյանը, Ս. Համբարձումյանը, գրող Վ. Պետրոսյանը, Հ. Պողոսյանը եւ ուրիշներ իրենց ելույթներում դատապարտեցին սումգայիթյան ոճրագործությունը եւ առաջ քաշեցին Արցախը Հայաստանի

¹⁰ - <http://www.ufa.am/hy/արտսահ/#a3>

հետ վերամիավորելու անհրաժեշտությունը: Սակայն ԽՍՀՄ բարձրագույն իշխանությունը հուլիսի 18-ի նիստում մերժեց ԼՂԻՄ մարզխորհրդի եւ Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանների ընդունած որոշումները:

1988թ. մայիսին Երեւանում ստեղծվեց, Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտե, որի կազմում էին Վազգեն Մանուկյանը, Լ Եւոն Տեր-Պետրոսյանը, Բաբկեն Արարքցյանը եւ ուրիշներ: Կոմիտեն իր ձեռքը վերցրեց շարժման կազմակերպումը եւ ղեկավարումը:

Շարժումը ղեկավարելու համար Արցախում ստեղծվեց ,Կռուկե կոմիտեն:

1988թ. օգոստոսին հանրապետության Գերագույն խորհրդի մասնակի ընտրությունների արդյունքում Ղարաբաղյան շարժման մի շարք ղեկավարներ՝ Աշոտ Մանուկյանը, Լ Եւոն Տեր-Պետրոսյանը, Վազգեն Մանուկյանը, Ռաֆայել Ղազարյանը, Ռոբերտ Զոչարյանը եւ ուրիշներ դարձան պատգամավորներ: Նորընտիր պատգամավորները նկատելի ազդեցություն ունեցան Հայաստանի Գերագույն խորհրդի հետագա գործունեության վրա:

1988 թ. նոյեմբերի 24-ին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց այն մասին, որ միութենական իշխանությունների որոշումները հանրապետությունում կգործեն միայն այն դեպքում, երբ դրանք հավանության կարժանանան Հայաստանի բարձրագույն օրենսդիր մարմնի կողմից:

Կենտրոնը մերժեց այդ որոշումը եւ Երեւանում մտցրեց հատուկ դրություն ու պարետային ժամ: Արգելվեց հանրահավաքների եւ ցույցերի կազմակերպումը:

Արցախյան շարժման ընթացում հայ ժողովուրդը կորցրեց կոմունիստական կուսակցության հանդեպ ունեցած հավատը, իսկ ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցող ազգային խմորումները մոտեցնում էին այդ պետության վախճանը:

Հանրապետություններում ազգային շարժումները ղեկավարում էին ժողովրդի վստահությունը վայելող կազմակերպությունները:

Հայաստանում ազգային շարժման ղեկավարությունը ստանձնեց Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի հիմքի վրա 1989 թ. Նոյեմբերին առաջացած ,Հայոց համազգային շարժում (ՀՀՇ) կազմակերպությունը¹¹:

¹¹ - Հայոց Պատմություն, Երեւան, 1994, էջ 388-390:

Վ. Ե. Խոջաբեկյան, Նշվ. աշխ. էջ 225-254:

Էդ. Բաղդասարյան, Արցախի պատմություն, Թեհրան 2002:

ԼՂՀ անցյալը, Ներկան եւ ապագան, Ստեփանակերտ, 2006:

Հայերի բռնագաղթեցումը Ադրբեջանից

Ղարաբաղյան շարժման առաջին օրերից Ադրբեջանի տարածքում բնակվող հայությունը սկսեց ենթակվել մշտական հարձակումների ու թալանի: 1988թ. գարնանից սկսած Կիրովաբադից, Շամխորից, Խանլարից, Դաշքեսանից, Շաքիից եւ հայաշատ այլ բնակավայրերից հայ ազգաբնակչությունը թալանի ու բռնությունների ենթարկվելով գնազվածաբար արտաքսվեց:

Առավել ուժեղ ճնշումների ենթարկվեց Կիրովաբադի հայությունը: Երկու շաբաթ շարունակ հայկական եկեղեցում հավաքված հայերը դիմադրություն ցույց տվեցին ադրբեջանական ամբոխին: Զաղաք մտցվեցին զինվորական ստորաբաժանումներ, որոնք նույնպես հարձակման ենթարկվելով՝ ունեցան սպանվածներ եւ վիրավորներ:

Բռնագաղթվածների մեծ մասը չկարողացավ իր հետ դուրս բերել ունեցվածքը, եւ այն թալանվեց ադրբեջանցիների կողմից: Միայն 1988թ. մարտից մինչ եւ դեկտեմբեր Ադրբեջանից բռնագաղթվել են շուրջ 200 հազար հայեր:

Բռնագաղթի հաջորդ խոշոր ալիքը սկսվեց 1990թ. հունվարին, երբ մեկ շաբաթվա ընթացքում Բաքվում սպանվեցին 100-ից ավելի հայեր, իսկ շուրջ 200 հազարը ստիպված հեռացան քաղաքից:

1988 թ. աշնանը կազմակերպվեց Հայաստանից ադրբեջանցիների արտագաղթը: Ընդ որում, եթե Ադրբեջանից գաղթող հայերը թալանվեցին ու հալածվեցին, ապա Հայաստանից գաղթող ադրբեջանցիների համար ընդունելի պայմաններ ստեղծվեցին: Իրենց ունեցվածքը տեղափոխելու համար նրանց տրամադրվեց տրանսպորտ, հնարավորություն ընձեռվեց տները վաճառելու եւ այլնի համար:

Հայաստանում ստեղծված ծանր իրավիճակն ավելի վատթարացավ հայ ժողովրդի գլխին պայթած ծանր աղետի՝ երկրաշարժի հետեւանքով¹²:

¹² - Հայոց Պատմություն, Երեւան, 1994, էջ 391:

Վ. Ե. Խոջաբեկյան, Աշխ. էջ 225-254:

Էդ. Բաղդասարյան, Արցախի պատմություն, Թեհրան 2002:

ԼՂՀ անցյալը, Ներկան եւ ապագան, Ստեփանակերտ, 2006:

TURKEY AND THE ARMENIAN ATROCITIES A REIGN OF TERROR.

**FROM TARTAR HUTS TO CONSTANTINOPLE PALACES.
CENTURIES OF OPPRESSION — MOSLEM AND CHRISTIAN —
SULTAN AND PATRIARCH — BROKEN PLEDGES FOLLOWED
BY MASSACRE AND OUTRAGE.
THE RED CROSS TO THE RESCUE.**

BY THE
REV. EDWIN MUNSELL BLISS,

Late of Constantinople,
Editor of *ENCYCLOPEDIA OF MISSIONS*; Assistant Editor
of *THE INDEPENDENT*,

ASSISTED BY

The REV. CYRUS HAMLIN, D. D., Founder of Robert
College; PROF. E. A. GROSVENOR, of Amherst College;
REV. BENJAMIN LABAREH, D. D., late of Persia, and Other
Eminent Oriental Scholars; also Several Eye-Witnesses of
the Massacres.

CHAPTER XXVI.

RELIGIOUS PERSECUTION.

**Motive of the Massacres — Primarily Political, then Religious — The
Religious Element Overpowering the Political — Dread of Christian
Domination — False Statements by the Turkish Government —
Instances of Persecution and Enforced Conversion to Islam — A
Tremendous Moral Disaster — Efforts of the Government to Suppress
Reports.**

The previous chapters have been confined chiefly to the physical aspects of the massacres. There has been, however, another side that is even more appalling, and that is the moral and religious disaster. The question is often asked whether this is a religious persecution. The question is not an altogether easy one to answer. From one point of view it is purely religious, from another, purely political. The truth probably is, that in the East the two are so inseparably associated that it is impossible to distinguish accurately between them. To the Moslem, every Christian is either a slave or an enemy, to be taxed for service or to be destroyed. So long as the Armenians made no effort for political power, they were slaves; the moment they showed hostility to or impatience with Moslem rule, they became enemies. It made no difference whether that hostility was actual or not; if it had any existence in the minds of the Turks the result was the same. It is unquestionable that there was a widespread belief among the Turks that Moslem rule was in danger, not merely from the revolt of the Armenians, but from the assistance assured, as

they believed, to the Armenians by the European Powers. Hence, first of all, their hostility was directed against them, and so far it was distinctively political. They began to realize, however, that murder, pure and simple, was not going to accomplish their purpose. How was it to be done ? There was only one other method — forced conversion. - What this means, no one who has not had some personal knowledge of Mohammedan lands can fully imagine. To the political hate and savage desire for plunder was added the ferocity of Moslem propaganda. Any one who has read in history the record of religious persecutions can form a faint conception of what that means, but to understand to the full is given to few people. At the risk of occasional repetition we give some instances of the manifestation of this destructive religious character of the massacres. It will be noticed that parallel with forced conversion has gone the outraging of women. So long as the chief idea seemed to be the suppression of a supposed political revolt, or the looting of property, this was not so noticeable. The moment, however, that religious fanaticism came to the front, the most brutal sensuality was made manifest. A significant comment on Mohammedanism.

“At Chunkush, in the province of Diarbekir, there were 6,000 Armenian Christians. On the 4th of November, the first attack was made and the town was partially pillaged. On the 8th, 9th and 14th of November, these attacks on the Christian houses were repeated. The Protestant church, school and parsonage, and many other buildings were burned by the Turks. 880 Armenians were butchered, and the remainder were forced to accept Mohammedanism at the point of the sword.

“In Palu, in the same province, in the month of August, the governor called upon the Christian notables and told them that he had received orders to tell them that the Sultan had decided to introduce reforms, but that the reforms would be with the sword. This speech reported to the British Embassy at the time, led to the removal of the governor. On the 5th of November, this town was plundered by the Kurds and Turkish troops with but little shedding of blood. On the 9th of November, the attacking force returned, and out of a total Christian population of 2,400 they slaughtered 1,580 souls. The Protestant chapel was demolished, and the school and parsonage were taken as barracks for the troops. On the 10th of December, but 300 Christians were left in Palu, and they were at the point of perishing with hunger. The government issued bread to keep them alive, but the public ovens refused to sell to Christians. The policy seemed to be to keep the people at the point of deepest misery, in order to force them to become Mohammedans. The distribution of bread by the government consisted of the filling of several baskets with pieces of bread and emptying the baskets into the street for the people to scramble for the bread. A number of Christian families, driven by hunger, fled to the city of Harput, about thirty-five miles away, where there is a Governor-General. They hoped that this high Turkish official would at least give them protection and bread to eat, since it had been announced that the government intended to feed all the suffering ones. On arrival at Harput, however, they were bitterly

disappointed. They were simply put under arrest and sent back to starve at Palu. At

Image © ArmenianHouse.org

[caption] AFTER THE SLAUGHTER. Scene from an actual Photograph, showing how the able-bodied defenseless Armenians were butchered in great numbers and left where they fell.

Image © ArmenianHouse.org

[caption] BURYING THE ARMENIANS. A view of how thousands of the murdered Armenians were buried in great trenches after the massacres.

Severek, in the province of Diarbekir, out of a Christian population of 2,900, nearly all of the males, in all 750 persons, were killed. This left

the authorities free to regard all the women and children as Moslems, and they were distributed among the Mohammedan populace to be taken into their houses.

“At Urfa, after the massacre and pillage which took place on the 27th and 28th of October, the police went around from house to house in the Christian quarter announcing that the people must accept Mohammedanism. They carried axes to break open the doors. All who refused they killed on the spot. Those who accepted the offer were required to put white turbans on their heads and to hang white flags on their houses. The number of white flags displayed seemed innumerable after three days of this, sort of work. Shortly after this a storm arose which carried away many of the white flags. They were not renewed, since the people understood that the government would not recognize these forced conversions. But on the 28th and 29th of December, these people were attacked by the Turks and over 1,500 of them were killed as apostates from Islamism. At Albistan, in the same province, after the massacre began, the people were overpersuaded by the assurance that all the Christians in the empire were being killed, and nearly the whole Christian population accepted Mohammedanism on this representation.

“At Adiaman, in the province of Harput, on the other hand, -the same story was used without effect, and out of the Christian population of 800, only 20 were left alive. At Husenik, in the province of Harput, the Armenian priest was tortured to force him to become a Mohammedan. On his persistent refusal, and while he was still living, his body was obscenely mutilated, and at last the poor man found rest in death. The Protestant preacher in this village and a large number of the people accepted Mohammedanism in order to escape the fate inflicted upon this martyred priest. At Gamirgab, in the same province, after the Turks and Kurds had pillaged all the Christian houses, they burned 70 houses which could be fired without endangering the Turkish houses, and removed doors and windows from the remainder so as to render them uninhabitable. The head master of the government school in the place, one Ali Effendi, then called the Christians together, and told them he would order them massacred at once if they did not accept Mohammedanism. The people accepted the new religion, but appealed for relief to their bishop at Egin. On demand of the bishop, the governor ordered that these new converts should be released from their promise of conversion, and now the people live in hourly fear of massacre as apostates from the Mohammedan faith.

“At Arabkir, in the province of Harput, on the 6th of November, Turkish civilians aided by soldiers suddenly made an attack upon the Armenian shops in the market. Arabkir had an Armenian population of about 18,000, and a Turkish population of about 30,000. When the Turks began to attack the Armenian houses, the Armenians resisted. Then the authorities called in Kurds from the surrounding region and made a systematic destruction of the Christian quarters of the city. The horrible work lasted six days, and at the end of that time 4,000 Christians had

been killed, and 2,750 Christian houses had been burned. Many of the survivors accepted Islamism in order to escape. All alike, however, were stripped of everything they had in the world, and in some cases even of their clothing. The narrative of one of the survivors, an entirely trustworthy woman, gives a vivid impression of the horror of the experience: "On the 5th of November, our Turkish neighbors, with whom we have always been on good terms, came to tell us that orders had come to kill the Christians, but that seeing our house was next to theirs they would like to help us, and that if we would pay them for it they would defend us. After some bargaining it was agreed that we should pay them \$25.00 for the service. This was not easy to find, but we gathered all the money that we had and what jewels we possessed, and so satisfied them. On Tuesday the massacre began by an attack upon the market and then upon the houses. The roar of the firing and the shrieks of the women were awful, but our friends defended us. That night there was no sleep for us, for the attacks on the houses and the firing kept up all night. The next morning our Turkish friends said to us: 'We have fulfilled our promise, but the massacre is still going on, and we can defend you no longer unless you become Moslems. Otherwise you will all be killed.' The firing was going on all the time and houses were being set on fire, and the smoke made it seem as if the end of the world had come. I fell on my knees before my father, who was the only man in our household of nine people, and begged him not to swerve from his faith in Jesus Christ. He rebuked me for thinking such a thing of him. We all prayed for help and waited to see what would come. That day my father was killed, but they did not kill us because we were only women. But they made us go for three days into a house with a great many other women, while they robbed our house of everything. They did not burn the house because their own house would have burned also. After they had taken everything from our house, they let us go back into it, and thought themselves very kind for doing so. Crowds of Our friends who were left without shelter came to the house, and we have about 50 people in every room, all without bedding and all without food. What is to become of us ? "

"At Tadem, in the same province, out of 1,800 Armenians 270 were killed. The survivors escaped only by accepting Mohammedanism. Two Armenian priests were killed, one after shameful mutilation. Of the outrages on women there is no use in trying to keep account. They are universal and hardly attract attention. At Tadem, a Turkish notable was selling Christian women to Turks and Kurds in exchange for horses and donkeys, as long as a month after the massacre. He also kept a certain number of Christian women whom he presented for the night to any police or soldiers who passed through the village on their rounds. The same atrocious practice is reported from other places also.

"In the provinces of Harput and Diarbekir alone, over 8,000 Armenian houses have been burned, and more than 15,000 Christians are known to have been killed, while every day adds to the list. Fifty or more Armenian ecclesiastics are known to have been killed for refusing to

accept Mohammedanism, and the list of martyrs among the Protestant pastors has risen to twenty. Some of these are among the best and most influential men in the Protestant community. In connection with this subject one incident may be mentioned. At Cesarea, in the province of Angora, on the 30th of November, 600 Christians were murdered by the Turks of the city. In one of the Protestant houses of the city a father and his little daughter, twelve years of age, were alone, the mother having gone to visit a married daughter before the massacre began. A fierce-looking Turk suddenly burst into the room where the little girl was sitting. He spoke to the child in as kind a voice as he could command. "My child," said he, "your father is dead because he would not accept the religion of Islam. Now I shall have to make you a Mohammedan, and if you will agree to it I will take you to my house and you will have everything that you want, just as if you were my daughter. Will you become a Mohammedan ?" The little girl replied: "I believe in Jesus Christ. He is my Saviour. I love him. I cannot do as you wish, even if you kill me." Then the ruffian fell upon the poor child with his sword and slashed and stabbed her in twelve different places. What followed no one knows. The house was pillaged and burned and the body of the father was burned in it. But that evening a cart was brought by a Turkish neighbor to the house in another part of the city where the mother of the little girl was staying. The Turk said to her, "I have brought you the body of your little girl. You are my friend and I could not leave it. I am very sorry for what has happened." The mother took the body of the little girl into the house, and found that there was still life in it. A surgeon was summoned. He restored the child to her senses, and she is now in a fair way to recovery.

"Another indirect method of destroying the Christian communities in these provinces must be referred to. As if for the purpose of destroying self-respect and the grounds of religious hope, a systematic course of debauching Christian women has been kept up in some of these provinces. At Tamzara, in the district of Sharka Kara Hissar, in the province of Sivasall, the men were killed in the massacres early in November. From a well-to-do Armenian population of 1,500, all that remain are about 300 starving and half-naked women and children. Trustworthy information from this place, dated the twenty-fourth of January, says that the most horrible feature of the situation of these women is, that passing Mohammedan soldiery or civilian travelers attack them and outrage them in their houses without hesitation and without restraint. This license has been observed toward these wretched women during all of the three months since the massacres.

"Information from Mezreh, the seat of government in the Province of Harput, dated the twenty-seventh of January, says that the same licensed abuse Christian women exists in that province also. Within sight and hearing of the Governor-General's palace, Mohammedan young men have broken into Christian houses by night and worked their infernal pleasure upon the women of the houses. It is not once or

twice that this thing has happened, but it is week after week, until the women are reduced to the condition of public prostitutes without will of their own.”

In view of such facts, it is scarcely surprising that a missionary wrote as follows:

“ The world will have heard of the physical side of the disasters which have come upon this country. The moral aspect is still more deplorable. When the Saracens conquered these lands, they offered the people the alternatives of the Koran, tribute or the sword. These. Moslems first strip the people of everything, commit other nameless outrages, and then the only alternative presented is Islam or death; and this in the nineteenth century. Hundreds of people have accepted martyrdom rather than deny their faith. Many more, some from fear of death, and others to save their families from a fate worse than death, have formally accepted Mohammedanism. In most of the villages and towns in this region, the majority of the survivors who were not able to flee, are now professed Moslems. Throughout all this wide Harput mission field, there is probably scarcely a Christian service held among Gregorians or Protestants outside of this quarter of the city. Although the church here was burned, our Sunday services have been maintained in the college. Churches have become mosques, and the trembling Christians are taught to pray after the Mohammedan form. Schools, of course, are disbanded, although we are gathering together the boys of our male department at the college; and we hope to do the same for girls if we can secure rooms outside, as the girls’ college is a complete ruin.

“ Every day, from morning till night, our hearts are torn by the recital of the most horrible tales of bloodshed and outrage and heartless persecution. Some of our best and worthiest men tell of the agony which they suffer from the position which they hold as Mohammedans in form, while their whole being revolts against it. They say: ‘ We would welcome martyrdom with cruel torture, if only our wives and children could be saved from the clutches of these men by death or by some sort of freedom. We have gladly surrendered our homes to the flames and our property to plunder; but we cannot sacrifice our families.’ Here is a very serious problem. Of course we cannot justify this position; and yet, when we see the fate of many of these helpless families, bereft of their protectors, it is not in our hearts to reproach those who have saved their lives by this hypocrisy. Either alternative is dreadful; and to stand in the presence of such calamities so utterly helpless, except to cry to God in the agony of our hearts, is a trial which we never expected to experience.

“ Of course, we cannot tell what the outcome will be. We believe that God has a people here, and that in some way, out of all this ruin, he will rebuild his Church; but at present the outlook is dark in the extreme. Many of the churches, parsonages and schools have been destroyed, how many we do not know, for the country is in such a state that traveling is very unsafe and reports come in slowly. We know that

seven of our pastors and six preachers have been killed, and we may hear of still others. Few of the preachers remain at their posts. Not only would they be put under a pressure to accept Islam, but they are hated because they are understood to be promoters of freedom of thought. Then, too, where their congregations are recognized as Mohammedans, their presence among them would not be tolerated." As these facts have been spread abroad, a storm of indignation has arisen over the entire Christian world, such that even the Turks dared not disregard it, and accordingly, "early in January the local officials of the provinces of Harput and Diarbekir sent orders to the recently 'converted' villages, on no account to admit, in case they are asked, that they were forced to become Mohammedans. The people were informed that death would be the penalty for any complaint respecting the compulsion used to force them to accept Mohammedanism. There are 15,000 of these forced converts in the province of Harput alone, and about 40,000 of them in the whole region devastated by the massacres. If the European Powers would send a commission through the provinces to learn the real facts, they could easily verify these statements, and if they could let the people know that they would not be betrayed to the Turks, they would find that these people are pleading for relief from the servitude to a hated religion into which they have been forced. If the Powers could demand of the Ottoman Government the issue of a proclamation condemning these military conversions, and giving the victims of them liberty to return to their own faith without incurring the death penalty which has now been pronounced against them, the mass of the people would gladly return to the Armenian Church.

"Information from several points in the provinces of Sivas, Harput, Diarbekir, Bitlis and Van, shows that the process of forcing Christians to become Mohammedans is still actively used. Week by week the Christian population is warned that all who have not accepted Mohammedanism are to be massacred. Every Friday is a day of terror for the Christians in all of these provinces. Constant pressure is exerted to induce people in despair to deny their faith. In the country districts neither priest nor pastor dare venture out of their hiding, for they would be instantly killed as men who would interfere with the conversion of the people. In the villages, Christian worship is generally prohibited throughout the six provinces of the reform scheme. In twenty-eight villages in the district of Harput, there had been, at last accounts (January 30, 1896), no Christian worship since the first of November. This abolition of Christian worship among a Christian people is simply a part of the purpose to abolish Christianity."

We close this chapter with a few illustrations drawn from places well known, and in regard to which there can be no possible question:

"Saturday evening, November 2d, the inhabitants of Kutturbul, just across the Tigris, east of Diarbekir, took refuge from the Kurds in the large stone church of the Jacobite Syrians, to which they had already moved their household goods. Fugitives from three other villages,

which had been attacked, the day before, had also taken refuge here, so the church was packed with goods and people. That night the Kurds, with some men from Diarbekir, surrounded the church and began to shoot into the high, narrow windows by which it is lighted. Aboshe Jacob, pastor of the Protestant church of the village, was the first one struck, but his wound was not serious, and he kept on his feet, giving such comfort as he could to his distressed companions. Seeing little effect from their efforts to dislodge the people and get at the booty, about midnight the Kurds tore up part of the vaulted roof, and first throwing in firebrands through the opening, then poured kerosene down upon the blaze, at the same time firing their guns into the defenseless crowd of men, women and children. A frantic rush was made for the door; but it was locked, and could be opened only with the key from the outside. As is the case with most of the old churches, in order to prevent their desecration by being used as stables for horses, the door was very small, only some four and a half feet high by two and a half feet wide. After much effort it was finally broken open, and the smoke-stifled, flame-scorched, terror-stricken crowd poured out from the narrow egress, only to meet a deadly shower of bullets from the surrounding Kurds.

“Among the crowd was Pastor Jurjis Khudhershaw Anteshalian, a graduate from our Theological Seminary in 1868; for some years pastor of the church in Mosul, later engaged in evangelical work in Egypt, whence he had but recently come to visit relatives. As he came out he was at once recognized by his beard and intelligent face as one of the clergy, and was seized, thrown down and clubbed. One of the books which had been scattered about by the marauders was thrust into his mouth, and he was mockingly called upon to read the church service. Firebrands were then thrown upon him, and as, restored to partial consciousness by the pain, he began to crawl away, he was clubbed again, drawn back and burned to ashes.

“The next to suffer was Pastor Hanoosh Melki, of Kara-bash, three hours east of Kutturbul; a classmate of Pastor Jurjis, an earnest worker, and especially efficient as an evangelist. He was ordained and installed pastor of the Karabash church at the time of its organization, but had resigned, and was expecting a call to the church in Sert, which was then on the way to him. Kurds attacked the village Saturday afternoon, November 2d, but were repulsed; and that night most of the unarmed villagers took refuge in the large buildings erected around the outskirts of the village for dovecots. Having received large reinforcements during the night, the Kurds renewed the attack at daybreak Sunday, in spite of a cold, driving rain which had set in, and, getting possession of the village toward noon, began their horrible work of pillage, burning and slaughter. As soon as Pastor Hanoosh, in the dovecot where his family and many others had taken refuge, knew that the village had been taken, he tried to open the small door opposite one at which the Kurds were already trying to force an entrance. Before he could get it open they broke in, and he was the first to meet them.

Judging from his beard that he was the priest of the village, they supposed he, of course, would have a large sum of money with him. He only had some bread, and taking a loaf from his bosom he gave it to one of them. They were enraged at this, yet would have spared him had he but raised one finger in token of acceptance of Islam. Refusing to do this, he was struck down by a sword and killed before the eyes of his wife and children. His body was then stripped and his family plundered.

“The third to fall was Hanna Sehda, son of one of the first pastors, a member of our last theological class, and a preacher of much promise. After graduating in 1890, he ministered for a time to the Sert Church, of which his father had formerly been for a long time pastor. He refused its urgent and oft-repeated call to become its pastor, and had been for only a few months with the Karabash church, which liked him much and had just built a parsonage for him. That Sabbath morning he led his wife, a graduate of our Girls' High School, and their three little children out of the dovecot, where, with many others, they had taken refuge the night before, and fled to a village half an hour away, which had already been plundered, and where they thought, for a time at least, they might be safe. Benumbed with the cold and rain, they were glad to find in one of the vacant houses a supply of fuel — cowdung mixed with straw, and made up into large cakes — and soon had a comfortable fire. Here they were joined by Pastor Hanoosh's widow and children and others. Toward sunset a roving band of Kurds came upon them as they were grouped around the fire, and stripped them of most of what was still left them. Later, another band came, and, enraged at finding nothing left for them to plunder, turned upon the men. These, seeing that the Kurds meant to kill them, rushed out, and made their escape in the darkness, though fired upon. Hanna had taken his two little boys out with him, but finding he could not get away with them, he let go their hands and made off. Already faint with hunger and stiff with cold, he could make but slow progress. So he was soon overtaken by the Kurds, to whom he refused to yield by accepting Islam to save his life. The last seen of him by one of his church-members as he looked back in his flight, he was extending his arms to ward off the sword-blow which hewed him down, after which a gun was discharged into his body. A few days after, one of his congregation, compelled by Moslems to go to the village where he was killed, saw that his body had been burned. His baby girl and youngest boy died that night from exposure, while the elder boy and his fair-looking mother were led away into captivity, from which, however, they were recovered later and are now at her father's house.

“The fourth victim was Pastor Aboshe, of Kutturbul, already mentioned as the first one wounded in the church Saturday night before the roof was broken in. He escaped through the broken door, and though thrust with daggers as he passed out, made off in the darkness and climbed a tree in which he stayed till near morning. Then he got down stealthily, and made his way to a house in which cut straw was stored, where he

stayed hidden until Monday noon, when he felt sufficiently revived to go out in search of his scattered family. He found them in a deserted bath not far from their own house, his wife uninjured, one child killed, a married daughter lying in a corner fatally wounded, in attempting to protect her husband who was killed, the eldest son severely wounded, while a younger daughter had been carried away captive. They passed Monday night caring tenderly for the wounded daughter, mourning over the captivity of the younger one, and praying for deliverance from further woes. Tuesday a roving band of Kurds went through the village to see if anything were still left to plunder, and, finally coming to the yard of the bath-house, began to abuse some of the pastor's congregation who had gathered there, as it was a more protected place than most. The pastor, overhearing them, went out to try to persuade them to cease from further barbarities toward those who had already suffered so much. Perceiving that he was a 'spiritual head,' as the clergy are called, the Kurds at once called on him to renounce his faith and embrace Islam. He fixed a steady gaze on them, but said nothing. 'Ha!' said one, 'see how the *kafir* (infidel) still holds stoutly to his faith.' Another said to him: 'Just raise *one finger* (this is accepted by them as a confession of *one God*: Mohammed His prophet), and you will not be harmed.' Instantly he calmly replied: 'I shall never raise my finger.' Immediately a Kurd near him made a thrust at him with a straight dagger, while another a little farther away put a bullet through him, right in the presence of several of his flock. His firm faith and bold confession of it in the presence of death was the weightiest sermon they had ever heard from his lips. He was the most scholarly and refined among all our native helpers. He came of an educated, priestly family, and his grandfather was the author of a grammatical work in ancient Syriac. Mr. Andrus' first sermon in Kutturbul years ago from the text, 'Son, go work to-day in my vineyard,' was the means of his conversion and of bringing him later into the ministry. Soon after graduating from the theological seminary he became pastor of the church in his native village, Kutturbul, and during his pastorate had erected a beautiful little chapel, the finest in our field; now, alas! used as a sheep-fold, while the adjoining school building has been burned. Out of his congregation of 161 souls, 98 went with him into eternity, and of the 63 remaining, 18 of them are wounded; most are scattered abroad — some of them we know not where. Half of our pastors have fallen, 'not accepting deliverance;' half our churches are scattered; one-third of our stations are destroyed. But God *still reigns* (Ps. 2). He is faithful and true, and His promises *sure*. Pray with us that the desolate places may speedily be rebuilt; that His Church, purified and quickened by this tempest of persecution, may apply itself with fresh faith and zeal to His work; and that He will shortly accomplish His purpose of grace for this land."

اوضاع ارمنیان ایران در اواخر سده ۱۸ و در دوران حکومت قاجار

ادیب باغداساریان

جنگ قدرت در اواخر سده ۱۸ با پیروزی طایفه قاجار به پایان رسید و آغا محمد خان (۱۷۹۷-۱۷۴۳) فرزند محمد حسن خان بر مدعیان دیگر پیروز شد و حکومت سلسله قاجار را در ایران بر پا ساخته دوران جدیدی از قتل و کشتار و استثمار بر کل جامعه ایران و ارمنیان شوربخت تحمیل کرد.

او در سال ۱۷۸۵ اصفهان، شیراز، استرآباد، گیلان، تهران، قم، کاشان را در اختیار داشت و با سپاهش در نزدیکی فریدن اتراق کرد و دستور داد به هیچیک آسیبی نرسد به این امید که روسای روستاها همراه با هدایای نفیس نزد او خواهند آمد و مراتب اطاعت خود را اعلام می کنند. اما هیچیک از آنها غیر از میرعلی خان که کدخدای روستای توخماخلو بود نزد وی نیامد لذا آغا محمد خان جلاد دستور داد روستاهای ارمنی و گرجی را چپاول کنند و ساکنانشان را به اسارت ببرند. سربازان قاجار به این روستاها حمله کرده زنان و دختران زیبا را با خود بردند و کلیه حیوانات آنان را تصاحب کردند.^۱

استپانوس تاریخنکار معاصر و شاهد رویدادهای آن زمان وضع اسفناک ارمنیان در روستاهای فریدن را نگاشته است: «مادران برای دخترانشان اشک می ریختند، پدران برای فرزندانیشان، برادران برای برادرانشان و خواهرانشان، مردان برای همسرانشان و اسیران برای پدران و مادرانشان و خویشان و دوستانشان در سوک بودند و اشک می ریختند این اسارت گیری در ۲۳ ژوئیه ۱۷۸۵ رخ داد».^۲

سپاه آغا محمد خان هنگام اقامت در حوالی روستای ارمنی نشین سنگباران (در فریدن اصفهان) مردم را چپاول کرد: «دوکشیش، یکی پدر بارسغ کشیش روستای خویگان، دیگری پدر موسس از روستای بولوران، مورد شکنجه سخت قرار گرفتند تا اینکه محل اختفای اشیاء قیمتی متبرکه کلیسا را به سربازها نشان دادند... آغا محمد خان ۱۸ روز در آنجا مانده لشکریانش همه خانه های نزدیک روستاهای ارمنی را تخلیه کردند. او از آنجا به بربرود و کزاز رفت و در ماه اوت به تهران بازگشت».^۳

بهار ۱۷۸۶ آغا محمد خان بسوی اصفهان حرکت کرد و برادرش جعفر قلی خان را به عنوان شهردار آنجا منصوب نمود و خود با لشکریانش به روستای ارمنی سنگباران رفت؛ همه روستائیان از

^۱ - هاروتیون ترهوهانیاتس. ج ۱، ص ۳۶۷.

^۲ - همانجا. ص ۳۶۷.

^۳ - همانجا. ص ۳۶۹.

ترس ورود او به کوه و دشت گریختند. سربازان خانه های آنان را چپاول نمودند. آغامحمدخان ۲۵ روز در فریدن ماند آنگاه از طریق خوانسار راهی تهران شد.^۴

جعفر قلی خان شهردار اصفهان نیز در اثر غیبت از رهبر کلیسای ارمنی جلفا و کشیش میناس مبنی بر مال خود کردن کمکهای مالی ارمنیان هندوستان برای اسرای ارمنی، آنها را مورد زجر و شکنجه قرار داد و ۱۵۰۰۰ تومان طلب کرد اما آن دو تنها توانستند ۶۰۰ تومان به او بدهند. وی بخاطر درخواستهای مکرر اهالی ارمنی جلفا مجبور شد آنان را رها سازد.^۵

در سال ۱۷۸۲ نیز آغامحمد خان با اقامت یک ماهه خود در اصفهان و گندمان (چهارمحال) مصائب جدیدی به ارمنیان تحمیل کرد.^۶

آزار و اذیت مردم از حمله ارمنیان شوربخت توسط حاکم بیمار روانی یعنی آغامحمدخان قاجار حد و حصری نداشت. تا جایی که اسقف ها کوپ (۱۷۹۱-۱۷۸۸) رهبر کلیسای ارمنیان جلفا، وانک جلفا را بی سرپرست گذاشته خود از طریق بصره در سال ۱۷۹۳ وارد مدرس هندوستان شد. اهالی ارمنی مدرس از او علت گریزش را می پرسند و او انگیزه های زیر را بیان می کند:

۱- رهایی از ظلم و ستم حاکمان جبار و فشار آنها برای مهاجرت ارمنیان به هندوستان.

۲- بدهی های سرسام آور.

۳- انتظار برای استقرار آرامش و سپس بازگشت به مقر رهبری.^۷

در اوایل سال ۱۷۹۵ خبر لشکرکشی آغامحمد خان به قفقاز باعث گریز بسیاری از ساکنان ارمنی و مسلمان به گرجستان می شود. در بهار همین سال آغا محمد خان با لشکر ۶۰ هزار نفری به بهانه تنبیه پادشاه متمرّد گرجستان و برای تصرف قفقاز و داغستان به آن سامان حمله کرد. اما با مقاومت شدید در شوشی قراباغ روبرو شد و نتوانست آنجا را تصرف کند و بناچار مردم را چپاول کرده به سوی تفلیس حرکت کرد. در سپتامبر ۱۷۹۵ لشکریان آغامحمدخان به تفلیس نزدیک شدند و سپاه کوچک گرجستان را در هم کوبیدند و شهر را به تصرف خود در آوردند. آنان تفلیس را ویران کردند، عمارات بسیاری را به آتش کشیدند و ۸ روز تمام ساکنان شهر را که اکثراً ارمنی بودند چپاول کردند. ثروت پادشاه گرجستان را تاراج کردند و بیش از ۲۲ هزار نفر را به اسارت گرفته راهی ایران کردند. سایات نوا شاعر نامدار ارمنی مشرق زمین در جریان این لشکرکشی کشته شد.

^۴ - همانجا. ص ۳۷۱.

^۵ - همانجا. ص ۳۷۳.

^۶ - همانجا. ص ۳۷۴.

^۷ - همانجا. ص ۴۰۸.

آغا محمد خان هنگام بازگشت از تفلیس در سال ۱۷۹۶ در دشت مغان تاجگذاری کرد. سیاست آغا محمدخان قتل و غارت کل کشور بود و در چنین شرایطی سخن از امنیت و رونق اقتصادی و فرهنگی عبث و بیهوده است.

آغا محمدخان جانی در زمان حیات خود چون فرزندی نمی توانست داشته باشد برادر زاده اش باباخان (یا فتحعلی) را جانشین خود تعیین کرد که حکمران فارس بود. پس از قتل آغا محمدخان در ۱۴ ماه مه ۱۷۹۷ در قلعه شوشی (هنگام خواب در زیر چادر) بدست نوکرانش^۸، باباخان با نام فتحعلی شاه (۱۷۹۷-۱۸۳۴) در سن ۲۵ سالگی جانشین وی گردید و در ۱۷ ژوئن ۱۷۹۷ تاجگذاری کرد.

نویسندگان سده ۱۹ سه ویژگی برای فتحعلیشاه تشخیص داده اند. ۱) ریش بسیار بلند، ۲) بدن ظریف و نحیف، ۳) شهوترانی افراطی. با همین ویژگی ها آینده اوضاع ملت و مملکت در زمان حکومت او کاملاً قابل تجسم است. او حدود دو هزار اولاد داشت ۵۷ پسر، ۴۶ دختر، ۲۹۶ نوه پسر، ۲۹۲ نوه دختر و تعداد بسیار زیادی نبیره. قصر شاه دارای ۱۰۰۰ زن و کنیز بود که ۱۵۸ نفر آن همسران شاه بودند که برای او فرزندی زاده بودند. زنان فتحعلیشاه نفوذ زیادی در امور سیاسی کشور داشتند. برای نمونه گلبدن باجی یکی از همسران او نه تنها حرمسرا را اداره می کرد که خزانه دار حکومت نیز بود و لقب «صندوقدار» داشت^۹.

در دوران حکومت فتحعلیشاه، ایران تبدیل به مرکز سیاست های پیچیده بین المللی در خاورمیانه شد و مسایل و مشکلات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جدیدی بر کشور تحمیل گردید. در سال ۱۷۹۸ جنگ های جدیدی آغاز شد. در اواسط ۱۷۹۹ خان های ایروان و خوی با نیروی های دولت مرکزی به فرماندهی عباس میرزای ولیعهد درگیر و متحمل شکست می شوند. از سویی روسها سعی می کردند شاه قاجار را از دست درازی به قفقاز بر حذر دارند اما وی کماکان حملاتش را ادامه می داد. در سال ۱۸۰۰ لشکر قاجار به فرماندهی عباس میرزا و سلیمان سردار، از تبریز به سوی ایروان حرکت کرده بزودی وارد دشت آراغات می شود و در ساحل رود ارس اتراق می کند. آنها از فرماندهی گرجستان و روسها در خواست کمک می کنند و آنها هم قول همیاری می دهند لذا از دیگر سو پاول اول تزار روسیه سپاهی به گرجستان می فرستد و عباس میرزا را از حمله به گرجستان بر حذر می دارد. خان ایروان می پذیرد تا غنیمت جنگی بیردازد لذا عباس میرزا به محاصره ایروان پایان داده پس از ۴۰ روز توقف در دشت آراغات با لشکرانش منطقه را ترک می کند.

به فرمان تزار آلکساندر اول در ۱۲ سپتامبر ۱۸۰۱ پادشاهی گرجستان منقرض شد (تزار پاول در ۱۱ مارس ۱۸۰۱ کشته شده بود) و گرجستان به روسیه ضمیمه شد. با این کار روند پیوستن کل قفقاز به روسیه آغاز گردید.

^۸ - و. بایوردیان. تاریخ ایران. ص ۴۰۶.

^۹ - و. بایوردیان. همانجا. ص ۴۰۷.

در اوایل سده ۱۹ ارمنستان و بخش چشمگیری از جمهوری ساختگی آذربایجان امروزی و گرجستان تحت حاکمیت ایران و ترکیه عثمانی قرار داشت. ارمنستان شرقی که جزو ایران بود و سایر نواحی قفقاز به چندین حکومت فئودالی نیمه مستقل تقسیم شده بود که دائماً در جنگ، با یکدیگر بودند. این واحدهای اداری عبارت بودند از:

۱- پادشاهی متحد کارتلی و کاخت (گرجستان)

۲- پادشاهی ایمرتی

۳- حکومت گریا

۴- حکومت مگرلیا

۵- حکومت آبخازیا

۶- حکومت آجاریا

۷- پاشانشین آخالسکسا

۸- خان نشین ایروان

۹- خان نشین قراباغ

۱۰- خان نشین نخجوان

۱۱- خان نشین گنجه

۱۲- خان نشین قوبا (یا قُبه)

۱۳- خان نشین شکی

۱۴- خان نشین شیروان

۱۵- خان نشین باکو

۱۶- خان نشین تالش

قسمت مهم ارمنستان شرقی شامل ایروان، نخجوان و قراباغ بود و مناطق شمالی ارمنستان، لوری، پامباک، بورجالو و شامشادین جزو پادشاهی گرجستان شرقی شده بود که پس از الحاق گرجستان به روسیه این مناطق نیز به روسیه منضم گردید. گرجستان غربی و آخالسکسا تحت یوغ ترکیه عثمانی قرار داشته و سایر خان نشین ها تحت حاکمیت ایرن بودند.

در سال ۱۸۰۳ ناحیه مگرلیا در ۱۸۰۴ ایمرتیا و گوریا نیز ضمیمه روسیه شدند و ارمنیان ساکن این مناطق زیر حاکمیت روسیه در آمدند.

روسیه تزاری تحت نام آزاد کننده و نجات دهنده در عمل تلاش می کرد مرزهای قلمرو خود را گسترش دهد و قفقاز را به مستعمره خود تبدیل نماید. از دیگر سو ایران نیز بتدریج در غرقاب استعماری انگلیس و فرانسه فرو می رفت ولی مدعی حاکمیت بر این نواحی بود و تلاش می کرد روسها را از آن مناطق بیرون کند. بدین سان مبارزه شدیدی آغاز شده روابط ایران و روسیه سخت رو به وخامت گروید و جنگ ایران و روسیه اجتناب ناپذیر و در نهایت آغاز گردید. بعد از ناکامی های سپاه ایران در ۱۸۱۰ انگلیس کمکهای نظامی خود به ایران را افزایش می دهد و ۱۲۰،۰۰۰ تفنگ و ۲۲ اراده توپ و سایر امکانات نظامی در اختیار فتحعلشاه قرار می دهد. افسران انگلیسی به آموزش ارتش ایران

می پردازند. لیکن با این حال در ماه اکتبر ۱۸۱۲ ارتش ۳۰ هزار نفری عباس میرزا متحمل شکست می شود (در نزدیکی اصلاندوز). مذاکرات صلح در سپتامبر ۱۸۱۳ آغاز شد و در ۲۴-۱۲ اکتبر در گلستان پیمان صلح امضا شد و جنگ ۱۸۱۳-۱۸۰۴ موقتاً به پایان رسید. بر اساس این قرار داد داغستان، گرجستان، گنجه، قراباغ-شکی، شیروان، دربند، قُبه، باکو، تالش، لوری پامباک، شامشادین، زانگور و شوراگیال به روسیه منظم گردیدند. با این حال حکومت ایران در پی فرصتی مناسب جهت آغاز جنگ و بازپس گیری مناطق از دست رفته بود.

در اواخر سال ۱۸۲۵ لشکر ایران تدریجاً به مناطق اشغالی یاد شده نزدیک شد و در سالهای ۱۸۲۸-۱۸۲۶ جنگ دوم ایران و روسیه روی داد که باز هم به شکست فجیع لشکر قاجار انجامید. سپاه روسیه حتی از مرز رود ارس گذشت و تبریز، خوی، مرند، سلماس و سایر شهرها را اشغال نمود. برای حکومت ناشیست قاجار چاره دیگری جز قبول پیمان صلح در ترکمانچای باقی نماند. مذاکرات صلح ۱۰ فوریه ۱۸۲۸ به پایان رسید. طبق این پیمان قرار داد گلستان به قوت خود باقی ماند و ایران و روسیه مرز جدید میان خود تعیین گردید که رود ارس بود. کلیه مناطق شمال رود ارس به روسیه واگذار گردید، (از جمله ایروان، نخجوان) و ایران موظف شد ۱۰ کرور تومان (۲۰ میلیون روبل نقره) غنیمت جنگی به روسیه پرداخت کند.

بر اساس ماده ۱۳ این قرار داد اسرای جنگی و اسرایی که پیشتر به ایران رانده شده بودند از جمله ارمنیان، گرجیان و مسلمانان باید به زادگاه خود در قفقاز باز می گشتند. آنگاه برای مدت یک سال نقل و انتقال آزادانه ساکنان ایران به روسیه و بالعکس پیشبینی می شد. با قرارداد ترکمانچای جنگ های ایران و روسیه بی پایان رسید.^{۱۰}

پس از انعقاد پیمان صلح ترکمانچای هزاران نفر از ارمنیان شمال که از ظلم و ستم خان ها و اوضاع ناامن و فسادهای اقتصادی به تنگ آمده بودند به کمک قوای روسیه و طبق مفاد قرارداد به قفقاز مهاجرت کردند. در سالهای ۱۸۲۹-۱۸۲۸ از ۶۰-۵۵ هزار ارمنی ساکن آذربایجان ۸۲۴۹ خانوار یعنی حدود ۴۵ هزار نفر به ارمنستان شرقی (تحت اشغال روسیه) مهاجرت نمودند. بخش بزرگی از آنان در شهرهای ایروان، نخجوان، اردوباد و نواحی ساردارآباد، آپاران، سورمالو، نخجوان، اردوباد، وایوتس زور و چند صد خانوار هم در قراباغ اسکان گزیدند.^{۱۱} قابل ذکر است که ارمنیانی که از مراغه به قراباغ مهاجرت کرده بودند روستای جدیدی بنا کرده و نام «مراغه» به آن دادند که امروز در قلمرو استان

^{۱۰} - و. بایبوردیان. تاریخ ایران. ص ۴۲۰.

پروفسور جان گراگوسیان. «ارمنستان در اسناد دیپلماتیک بین المللی و شوروی ۱۹۲۳-۱۸۲۸».

ایروان: ۱۹۷۲. ص ۷۲-۶۵.

^{۱۱} - آگاهی دقیق این مهاجرت در جلد دهم از اثر نگارنده «تاریخ مفصل ارمنیان ایران» ده جلد، تورونتو: ۲۰۱۲ (۱۳۹۱) ارائه شده است.

مارتاگرد جمهوری آرتساخ واقع است و ساکنان آن در سال ۱۹۹۲ قتل عام شدند و بقایای آنان در حوالی آن «مراغه نو» را بنا نهادند.

مستول روسیه برای مهاجرت ارمنیان نویسنده نامی گریبایدوف بود که در یورش مردم به سفارت روسیه به قتل رسید.

دلایل تمایل ارمنیان آذربایجان برای مهاجرت رهایی از یوغ خان ها بقرار زیر است:

۱-ستم ها و احجاف ملی - مذهبی، حتی جاثلیق کل ارمنیان جهان در اچمیادزین از این امر مستثنی نبود.

۲-رشوه خواری، چپاول و غارت مردم توسط حکومت سردار ایروان و خان های محلی.

۳- مالیات های مضاعف تحت عناوین مختلف از جمله "جزیه" و باج و خراج های گوناگون در نتیجه فشار های مالی شدید.

۳- بی قانونی، پامال شدن اصول اخلاقی و اجتماعی. این امر برای تمام مردم ایران صادق بود و ارمنیان تحت فشار مضاعف بودند.

۴- ملت ارمنی که سده های پیش استقلال حکومتی خود را از دست داده بود هیچ امیدی نداشت که در شرایط سخت سیاسی-اجتماعی حکومت خان ها بتواند به رستاخیز ملی برسد. لذا امید خود را به رویدادهای جدید و کمک های روسیه بسته بود که این امر یکصد سال بعد تحقق یافت.

۵- در طی چندین قرن حکام ایران همواره ساکنان ارمنی ارمنستان را مجبور به مهاجرت، زندگی در اسارت و محرومیت از خانه و کاشانه و زادگاه خود کرده بودند و در این بین هزاران نفر پیر و جوان، زن و مرد و کودک جان باختند و ارمنستان را به وضعیت نیمه بیابانی و خالی از سکنه بومی نموده بودند. شهوترانی لشکریان و خان ها و رشوه خواران امنیت زندگی را بویژه از زنان و دختران صلب نموده بود. «دزدیدن دختر ارمنی» تبدیل به یک سنت شده بود.

در مورد دلایل ذکر شده مدارکی را پیشتر ارائه کرده ایم لیکن اسناد و مدارک، روایات و اشارات انکارناپذیر بیشماری امروزه موجود است که نمونه های بیشتری از آنها را در تاریخ مفصل ده جلد یاد شده آورده ایم.^{۱۲}

* * *

قحطی در سالهای ۱۸۱۷-۱۸۱۵ و ۱۸۳۴-۱۸۰۴ جان بسیاری از افراد بویژه اهالی جلفای نو را گرفت.^{۱۳} بسیاری از افراد برای نجات خود به هندوستان مهاجرت کردند. بخشی از ارمنیان جلفا نیز پس از انعقاد قرار داد ترکمانچای به ارمنستان شرقی ملحق شده به روسیه رفتند.

^{۱۲} - ادیک باغداساریان (ا. گرامنیک). تاریخ مفصل ارمنیان ایران (ده جلد). تورونتو: ۲۰۱۲ (۱۳۹۱).

^{۱۳} - ۵. ترهوهانیاتنس. ج ۱. ص ۴۲۴.

شایان یادآوری است که در دوران سلطنت فتحعلیشاه (۱۸۳۴-۱۷۹۷) جلفای نو از آرامش نسبی برخوردار بود.^{۱۴} شاه تلاش می کرد برای ارمنیان بعنوان عناصر مفید برای مملکت شرایط زیستی مناسبی فراهم آورده لذا شروع به سخت گیری در قبال عناصر خودسر در حکومت نمود تا از حقوق ارمنیان تابع حکومتش دفاع کرده باشد. اینگونه رفتار ملایم و ملاطفت آمیز شاهان ایران از چشم داشت آنان از امکانات اقتصادی و تجاری ارمنیان جلفا سرچشمه می گرفت.

شاه در سال ۱۸۲۵ شخصاً از اصفهان دیدن کرد تا عناصر سرکش محلی را که باعث ناراحتی اهالی جلفای نو شده بودند سرکوب کند. «شاه رفتار نیکویی با ارمنیان داشت و در سال ۱۸۳۲ فرمان داد سالانه ۲۶۲ تومان هدیه به وانک آمانپرکیچ پرداخت شود و بدین سان کلیه اراضی موقوفه وانک از پرداخت مالیات معاف شدند».^{۱۵} چنین به نظر می رسد که جمعیت کاسته شده و قلیل ارمنی جلفا امکان کشیدن نفس راحت را بدست آورده بود، لیکن پس از اینکه شاه اصفهان را ترک کرد همه چیز به حالت اول بازگشت.

در اثر وخامت اوضاع اقتصادی و فحطی رهبر کلیسای ارمنی جلفا در سال ۱۸۱۵ نامه ای به هندوستان فرستاده از تنگدستی و کمبود نان و گرانی آذوقه شکایت کرد.

از دیگر سو برخی عناصر شرور مشکلاتی برای روستاهای ارمنی پدید می آوردند. در سالهای ۱۸۲۵-۱۸۲۴ وسکان آستوازدریان کلانتر (شهردار) جلفا گردید و اوضاع جلفا را تا حدودی بهبود بخشید. او دستور داد محله های جلفا را دارای حصار کرده دروازه هایی نصب کنند تا از ورود اشرار به محله های ارمنی جلوگیری شود.^{۱۶}

در اثر فحطی سال های ۱۸۳۴-۱۸۳۱ در اصفهان قیمت آرد بسیار گران می شود و برخی از مردم اجباراً «علف می خورند، گوشت حیوانات وحشی را می خوردند و گروهی نیز از گرسنگی تلف می شدند، اگر چه هوانس رهبر کلیسا از تنگدستان و نیازمندان حمایت می کرد و آنها را تغذیه می نمود، اما به علت کثرت آنها کمک های او کافی نبود».^{۱۷}

در همین سالها خان های نواحی شمال شرق در خراسان و افغانستان دست به شورش نهادند و عباس میرزا برای سرکوب آنها به آن دیار رفت لیکن ۲۳ اکتبر ۱۸۳۳ در مشهد درگذشت. فتحعلیشاه نیز در ۱۸۳۴ مرد و محمد میرزا فرزند عباس میرزا با نام محمد شاه قاجار جانشین فتحعلیشاه شد (۱۸۴۸-۱۸۳۵).

در سال ۱۸۴۰ شخصی بنام منوچهر خان ارمنی که مسلمان شده بود استاندار اصفهان شد و توانست امنیت را در آن استان برقرار کند لیکن پس از مرگ او در ۱۸۴۷ بعلت ضعف حکومت مرکزی

^{۱۴} - همانجا. ص ۴۲۳.

^{۱۵} - همانجا.

^{۱۶} - همانجا. ص ۴۲۶.

^{۱۷} - همانجا. ص ۴۲۷.

جلفای نو بار دیگر دستخوش هرج و مرج و ناآرامی گردید. محمد شاه نیز ۲۴ اوت ۱۸۴۸ درگذشت و ولیعهد ناصرالدین شاه ۱۱ اکتبر ۱۸۴۸ طی مراسم باشکوهی تاجگذاری کرد و یکی از دوران اسفناک تاریخ ایران آغاز گردید. او سه بار در سالهای ۱۸۷۳، ۱۸۷۸ و ۱۸۸۹ به اروپا و روسیه سفر کرد.

در اول سده ۱۹ ایران یک کشور فئودالی قرون وسطایی بود. عدم وجود امنیت جانی و مالی ارمنیان را ناگزیر از مهاجرت به هندوستان، روسیه و سایر کشور نمود^{۱۸}. مهاجران عمدتاً قشر مرفه جامعه بودند و تنها روستائیان و کارگران و پیشه وران در ایران باقی می ماندند یعنی آنان که امکان مهاجرت نداشتند. تعدادی از روستاهای ارمنی نشین در اثر حملات و اذیت های طوایف کوه نشین درخواستی مورخ ۱۹ مارس ۱۸۵۰ به جاثلیق نرسس آشتاراکتسی نوشتند و در خواست کمک برای مهاجرت به ارمنستان تحت اشغال روسیه کردند^{۱۹}.

در پی کاهش جمعیت ارمنیان ایران در سده ۱۹، بسیاری از مناطق پرجمعیت ارمنی نشین خالی از سکنه شده بود. بر اساس داده های آماری سال ۱۸۵۱^{۲۰} در ۵ شهر و ۷۸ روستای جنوب ایران جمعاً ۱۹ هزار ارمنی می زیستند که در مقایسه ۵۰۰،۰۰۰ سال ۱۶۰۴ به ۴٪ کاهش یافته بود. شاه عباس این تعداد از مردم را از زادگاهش به بیابانهای مرکز ایران کوچ داد، خطه ارمنستان در برابر تهاجمهای ترکان خونریز عثمانی تضعیف گردید. مهاجران نیز تحت شرایط نامناسب اجتماعی و اقتصادی در سراسر جهان گریزان شدند. بر پایه این آمار گسترده جمعیت ارمنی به شرح زیر بود:

مکان	خانوار	تعداد ^{۲۱}
جلفای نو	۳۷۵	۲۵۵۰
تهران	۷۵	۳۱۰
ونک و روستاهای نزدیک	۴۳	۲۱۱
شیراز	۷	۳۴
بوشهر	۹	۶۵
همدان	۴۰	۲۳۴
روستاهای نزدیک همدان	۷۶	۳۱۶

^{۱۸} - خاجاتور جوغاینتسی. تاریخ پارسیان. واغارشاباد: ۱۹۰۵. ص ۲۸۹.

^{۱۹} - ۵. کاربتسی. سفرنامه. ماتناداران، شماره ۲۸۲۱، ۳۲الف.

تاریخ ارمنستان، ج ۵، ص ۵۱۵.

^{۲۰} - ماهنامه «کیوتر ماسیس». ۱۸۵۸-۱۸۵۵ پاریس (ارمنی و فرانسه). ۱۸۶۵-۱۸۶۰ تئودوسیا

(ارمنی و فرانسه).

^{۲۱} - تاریخ ارمنستان. جلد ۵، ص ۵۱۶.

۲۰۶۷	۳۰۶	چهارمحال
۶۵۴۳	۱۰۱۲	۲۵ روستای فریدن
۳۰۰۵	۴۴۶	۱۶ روستای ببرود
۷۵۱	۱۲۴	۵ روستای کمره
۱۱۱۲	۱۸۳	۸ روستای چاکلا (گیاپلا)
۹۸۱	۱۵۱	۷ روستای کزاز
۵۸۱	۱۰۱	۴ روستای ملایر
۷۷۳	۱۰۲	۴ روستای قره داغ
۱۹۵۳۳	۳۰۵۰	جمع کل

هاروتیون ترهوهانیانس اطلاعات زیر را در باره جمعیت ارمنی ایران در سال ۱۸۵۶ ارائه می دهد.^{۲۲}

مکان	خانوار	مرد	زن	کل
فریدن (۲۱ روستا)	۱۰۱۴	۳۵۵۳	۲۹۶۴	۶۵۱۷
ببرود (۹ روستا)	۲۶۳	۸۲۹	۶۷۳	۱۵۰۲
کمره (۵ روستا)	۱۲۴	۴۰۲	۳۴۲	۷۴۴
جالبلق (۱۵ روستا)	۴۱۳	۱۳۳۶	۱۱۴۴	۲۴۸۰
کزاز (۹ روستا)	۱۸۳	۵۸۱	۵۲۴	۱۱۰۵
ملایر (۳ روستا)	۸۸	۲۷۲	۲۲۹	۵۰۱
قره قان (۴ روستا)	۱۰۲	۳۱۵	۳۰۴	۶۱۹
همدان	۴۰	۱۱۶	۱۱۹	۲۳۵
روستای شاورین (همدان)	۷۶	۱۶۶	۱۵۲	۳۱۸
شهر تهران	-	-	-	-
- محله قزوین	۳۶	۹۲	۸۱	۱۷۳
- شاه عبدالعظیم	۳۹	۷۸	۶۷	۱۴۵
- ده ونک	۳۰	۷۶	۷۳	۱۴۹
شترخوار	۱۳	۳۲	۳۰	۶۲
انزلی	۹	۲۱	۱۶	۳۷
رشت	-	۶۹	۳	۷۲
شیراز (در ابتدا ۵۰۰ خانوار)	۷	۱۵	۲۰	۳۵

^{۲۲} - ه. ترهوهانیانس. ج. ۲. ص ۳۴۴-۳۲۵.

بوشهر	۹	۳۲	۳۴	۶۶
هندوستان (جلفا)	۲۰۳	۶۴۰	۴۵۹	۱۰۹۹
جاوه (جلفا)	۲۲	۵۹	۵۶	۱۱۵
جمع کل	۲۶۷۱	۸۶۸۴	۷۲۹۰	۱۵۹۷۴

در باره ارمنیان آذربایجان در سالهای ۱۸۳۰-۱۸۲۸ باید گفت که پس از مهاجرت آنان به ارمنستان شرقی کماکان تعداد کثیری در محل زندگی می کردند. در اواسط سده ۱۹ تعداد ارمنیان ساکن تبریز و روستاهای حومه به ۱۵،۰۰۰ تا ۲۰،۰۰۰ نفر می رسید. ارمنیان شمال ایران در تبریز، خوی، ماکو، سلماس، ارومیه، براندوز، سولدوز، میاندوآب، مراغه و قره داغ می زیستند.

بخش بزرگی از جمعیت ارمنی ایران را روستائیان تشکیل می دادند و در نیمه های سده ۱۹ در وضعیت نیمه برده داری بسر می بردند (رژیم ارباب رعیتی) آنها غیر از رانت و مالیاتهای حکومتی، مجبور بودند برای مزارع «اربابان» کار کنند و انواع کارهای مجانی یا بیگاری انجام دهند. برخی از اراضی روستاهای ارمنی جلفای نو که به دربار تعلق داشتند تا سال ۱۸۴۷ رانت محصولات کشاورزی پرداخت می کردند ولی بعدها رانت کشاورزی به رانت پولی تبدیل شد.^{۲۳}

ارمنیان ایران غیر از مالیات های دولتی، مجبور بودند به رهبری کلیسای حوزه اسقفی مالیات «روحانی» پرداخت کنند که معمولاً بصورت کالای کشاورزی بود.

برخی مصائب دیگر نیز برای ارمنیان روستایی حوالی اصفهان وجود داشت. و آن حملات و چپاول هایی بود که کوه نشینان لر و بختیاری به روستائیان ارمنی تحمیل می کردند.^{۲۴}

وضعیت ارمنیان در زمان جانشین ناصرالدین شاه یعنی مظفرالدین شاه (۱۸۹۶-۱۹۰۷) قاطعانه متحول گردید و رو به بهبود نهاد. تلاشهایی به عمل آمد تا زندگی مادی و معنوی ارمنیان متحول گردد. حکومت شاه برای ترقی اقتصادی و رونق حرفه ها و پیشه ها تعدادی فرمان صادر نمود که بر پایه آن برخی از ممنوعیت ها و محدودیت های موجود برای ارمنیان لغو گردید. اجبار آنان به تغییر مذهب ممنوع اعلام شد، مالیاتهای روستائیان و شهر نشینان ارمنی متعادل و منضبط گردید، اراضی موقوفه کلیسای ارمنی به رسمیت شناخته شد و برخی تغییرات دیگر. سمت های عالی درباری و حکومتی به ارمنیان داده شد.

ناصرالدین شاه در فرمان سال ۱۸۴۵ اظهار داشت که «ارمنیان شهروندان وفادار و خوب ما هستند». در این دوران زندگی فرهنگی در جلفا نیز رونق یافت.

^{۲۳} - هاروتیون ترهوهانیاتس. جلد ۱، ص ۳۰۱.

^{۲۴} - همانجا. ص ۳۰۲.

در عین حال اسقف تادئوس بکنازاریان (۱۸۶۳-۱۸۱۳) از ناصرالدین شاه درخواست می کند وضعیت ارمنیان ایران و بویژه جلفای اصفهان را بهبود بخشد.

هنگامی که رهبر جدید کلیسا ۳ ژوئن سال ۱۸۵۱ وارد جلفای اصفهان شد: «... اهالی ارمنی شهر و روستاها را در نهایت تنگدستی و نومییدی یافت. کلیسای وانک در زیر یک هزار تومان قرض رنج می برد، فقر و وخامت اوضاع، ارمنیان هندوستان وانک و روستائیان را فراموش کرده بودند...»^{۲۵}.

اسقف تادئوس در ژانویه ۱۸۵۴ رهسپار تهران شد و به حضور شاه و وزیران رسید و ۸ ماه تمام تلاش نمود و فرمان هایی به نفع قوم خود بدست آورد. اسقف در خواستهایی زیر را به حضور شاه ارائه کرد:

- الف- کاهش مالیاتها از اهالی جلفا به ۱۵۰ تومان برای مدت سه سال
- ب- کاهش مالیاتها برای اهالی روستاهای فریدن به سالی ۳۰۰ تومان
- ج- انتصاب میرزا زینالعابدین ملک الکتابی به عنوان شهردار و رئیس شهربانی (داروغه باشی) برای ارمنیان
- د- ارمنیان از نظر پرداخت مالیات با مسلمانان برابر باشند
- ه- مسافران مسیحی از پرداخت مالیات و عوارض جاده ها معاف شوند.^{۲۶}

شاه نیز با این درخواستها موافقت نمود و ارمنیان را از خدمت نظام معاف کرد و مالیاتها ارمنیان جلفا و فریدن را کاهش داد و امتیازات و حقوق جدیدی اعطاء نمود. با میانجیگری اسقف، شاه لشکری برای تنبیه اشرار بختیاری فرستاد. بدین سان اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ارمنیان بهبود چشمگیری یافت صرف نظر از سیاستهای خارجی ناشایست ناصرالدین شاه و از دست رفتن بخشهایی از مملکت.

در پی بهبود اوضاع ارمنیان ایران، شمار آنها افزایش یافت. برای نمونه جمعیت ۲۵۵۰ نفری جلفای نو در ۱۸۵۱ در سال ۱۸۸۰ به ۴۵۶۷ نفر، ۲۵ روستای فریدن از ۶۵۴۳ به ۱۲۱۲۳ نفر، ۱۶ روستای ارمنی بربرود از ۳۰۰۵ به ۶۱۱۵ نفر رسید.^{۲۷}

در دوره های یاد شده اخیر چهره های مشهوری در صحنه سیاسی، نظامی و اقتصادی کشور ظاهر شدند. اگر چه مطابق «شریعت» اسلامی پیروان ادیان دیگر مجاز به کسب مقامات بالای دولتی نبودند (که با برخی استنادها تا سال ۲۰۰۳ رسماً اجرا می شد. اگر چه همواره میان قانون و واقعیت اختلاف دیده می شود). طبیعی است که هر فرد روش فکر و آگاه به حقوق انسانی خود در چنین

^{۲۵} - همانجا. ج ۲، ص ۹۴.

^{۲۶} - همانجا. ص ۹۶-۹۵.

^{۲۷} - تاریخ ارمنستان. جلد ۵، ص ۵۱۸.

شرایطی نمی توانست باقی بماند و حتی زندگی آزادانه در جهنم را به مراتب بهتر از محرومیت از حقوق انسانی و زندگی در بهشت کاذب می دانست. لیکن در طول تاریخ سردمداران حکومت ها زمانی از غارت جیب مردم و ارضاء امیال حیوانی و شهوانی خود کمی سیر می شوند که دیگر همه چیز و همه فرصت ها از دست رفته اند و هرگز نمی توان تاریخ را عیناً باز گرداند.

از شخصیت های نامی ارمنی در دستگاه حکومتی ناصرالدین شاه و پس از آن می توان میرزا ملکم خان سفیر ایران در لندن (۱۸۷۲) نریمان خان سفیر در وین، نازار خان سفیر در پاریس، داویت ملیک شاه نظریان کنسول ایران در فرانسه در سالهای ۱۸۱۴-۱۸۱۳ را نام برد که به خاطر خدماتش از سوی ناپلئون به دریافت شمشیر نظامی نایل آمد. در این خصوص در بخش اوضاع سیاسی- اجتماعی ارمنیان ایران با تفصیل بیشتر بحث خواهیم کرد.

همانگونه پیشتر اشاره شد به علت شرایط نا امن کشور گروهی از ارمنیان به هندوستان و جاوه و سایر مکان ها مهاجرت کردند. **دو لوریه** تعداد ارمنیان ساکن در هندوستان و جزایر نزدیک در میانه سده ۱۹ حدود ۲۵،۰۰۰ نفر، هـ. شاگریان تعداد ۲۰،۰۰۰ نفر گزارش کرده اند^{۲۸}. در اثر این مهاجرت ها ساختار اجتماعی ارمنیان هندوستان متحول گردید. هاروتیون تر هوهایانتس آمار زیر را ارائه کرده است:

هندوستان ^{۲۹} (۱۸۵۶)			خانوار	مرد	زن
کلکته			۱۱۳	۳۴۵	۲۷۷
- سایرین			-	۷۷	-
- چانگار			۱	۴	۲
- چیچرا			۶	۶	۶
- سیدآباد			۵	۱۴	۹
- داکا			۲۴	۵۵	۳۹
- مدرس			۲۰	۵۱	۴۵
- بمبئی			۱۷	۲۴	۲۵
- صورت			۵	۱۹	۱۷
- سنگاپور			۸	۲۹	۲۶
- پینانگ			۴	۱۶	۱۳
جمع کل			۲۰۳	۶۴۰	۴۵۹
			خانوار	مرد	زن

^{۲۸} - همانجا. ص ۵۲۲.

^{۲۹} - ۵. ترهوهانیانتس. ج ۲، ۳۴۳.

جاوه^{۳۰}

۲۰	۱۹	۷	-	باتاویه
۱۰	۶	۴	-	چریون، تگال، بانئوماس
۶	۱۳	۲	-	چپارا
۱۲	۱۱	۵	-	سوربائیا
۸	۱۰	۴	-	سامارانگ
۵۶	۵۹	۲۲		جمع کل

پس از جلوس ناصرالدین شاه به تخت پادشاهی ایران (۱۸۴۸) میرزاتقی خان فراهانی معروف به امیر کبیر را به سمت صدارت اعظمی ایران منصوب کرد و اوز در طول سالهای ۱۸۵۱-۱۸۴۸ اصلاحات بسیاری در سطح کشور انجام داد، از جمله تجدید سازمان دستگاه حکومتی، محدود کردن خود کامگی های مقامات دولتی و ممنوعیت دخالت روحانیون در امور حکومتی، تقویت اقتصاد کشور، ترفیع توانایی رزمی ارتش، ارتقاء مقام بین المللی کشور، تقویت سطح فرهنگ، الغاء القاب و عناوین، ممنوعیت دخالت زنان دربار در امور کشور، مبارزه با رفیق بازی و جایگزینی ضوابط بجای روابط، تاسیس مدرسه عالی دارالفنون، انتشار روزنامه دولتی «وقایع اتفاقیه»، تاسیس چاپخانه ها، بیمارستان دولتی و غیره. طبیعی بود که اکثریت خاموش خائن و گروه فرصت طلب وطن فروش خائن اقلیت نمی توانست خاموش بنشینند و انواع دسیسه ها را بکار گرفته در نهایت امیر کبیر به دستور شاه در سال ۱۸۵۲ در حمام فین کاشان بقتل رسید. از آن پس کلیه نخست وزیران و صدر اعظم ها نوکران فراماسونری، خدمتگزاران انگلیس و ایالت متحد آمریکا سرکار آمدند و آینده کشور باستانی ایران را به تباهی کشاندند. در چنین شرایط نامالایم که بتدریج کشتی ملت ایران در اقیانوس حوادث غرق شد، ایرانیان ارمنی نمی توانستند از این سرنوشت مستثنی باشند.

ناصرالدین شاه خود قربانی روند خیانت گردید، چند سال پس از الغاء قرار داد تنباکو با انگلیس در ۲۸ دسامبر ۱۸۹۱، در اول ماه مه ۱۸۹۶ در اثر شلیک گلوله های اسلحه میرزا رضا کرمانی شاگرد جلال الدین اسدآبادی افغانی فراماسون بزرگ جهان اسلام، کشته شد. در همین سال مظفرالدین شاه جانشین وی گردید.

^{۳۰} - همانجا. ص ۳۴۴.

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۷۱ پاییز ۱۳۹۶

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغدادساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

apaga98@hotmail.com

پست الکترونیکی

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی اوضاع ارمنیان ایران در اواخر سده ۱۸ و در دوران

حکومت قاجار

ارمنی مساله زانگزور ، قراباغ و نخجوان

انگلیسی حکومت ترور و وحشت - آزار و پیگرد مذهبی

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوماً بیانگر موضع "آپاگا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۵۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

APAGA

Quarterly

آباگا

فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

Իրանահայ զերդաստան
An Armenian-Iranian family
خانواده ارمنی ایران

شماره ۷۱ پاییز (آذر) ۱۳۹۶

No. 71, December 2017